

Přednášky České společnosti novořeckých studií
Διαλέξεις της Τεχνικής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών

NEOGRAECA BOHEMICA

Brno 2013

(13)

Sborník vznikl a byl vydán díky finanční podpoře Akademie věd ČR
(projekt *Cyklus přednášek a sborník*).

Na obálce malba od Nikose Engonopulose *O Καβάφης* (vaječná tempera, 1948).

© Česká společnost novořeckých studií, o. s., 2013

Obsah

Tereza Keslová

Byzanc a Byzantinci
v básních Konstantina Kavafise / 5

Kateřina Králová

Έλληνες στη σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία:
μειονότητα που εξαφανίστηκε; / 17

Nicole Votavová Sumelidisová

Αυτόματη γραφή στην Ύψικάμινο του Ανδρέα Εμπειρικού
και στον Απόλυτο νεκροθάφτη του Βίτεζσλαβ Νέζβαλ / 43

Jana Holíčková

Η διδασκαλία της Νεοελληνικής γλώσσας
στους φιλόλογους και μη φιλόλογους
στο Τμήμα Κλασικών Σπουδών / 57

Κωνσταντίνος Τσίβος

Έφυγε από τη ζωή ο Κάρολος Τσίζεκ / 62

Κωνσταντίνος Τσίβος

Κάρολος Τσίζεκ. Η λιμνοθάλασσα της Γεωργικής
Σχολής και άλλες αφηγήσεις. Αθήνα: Κίχλη, 2013 / 63

Βάσια Αρβανίτη

Γιάννης Μακριδάκης. Του Θεού το μάτι.
Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2013 / 66

Byzance a Byzantinci v básních Konstantina Kavafise

Tereza Keslová

*ὁ νοῦς μου πηαίνει σὲ τιμὲς μεγάλες τῆς φιλῆς μας,
στὸν ἔνδοξό μας Βυζαντινισμό.
— Στὴν Ἑκκλησία*

Nezanedbatelnou součástí díla jednoho z nejvýznamnějších řeckých básníků 20. století Konstantina Kavafise tvoří takzvané byzantské básně, jejichž děj je situován do řeckého středověku. Ve svém příspěvku bych ráda představila některá z hlavních témat, s nimiž se v nich můžeme setkat.

Historie jako téma básní

Tvorba alexandrijského básníka se obvykle dělí do tří tematických okruhů, a to na básně filozofické, hédonistické a historické. Tzv. historické básně¹ tvoří zhruba třetinu celkového počtu básní, což dokazuje autorovo zaujetí pro historii a jeho zálibu v historických tématech.² Kavafisův zájem o historii do jisté míry stimulovala i místa, kde vyrůstal: egyptská Alexandrie či Konstantinopol. Jeho první historické básně spadají do období jeho rané tvorby, ovlivněné parnasismem a symbolismem. Většina básní s byzantskou tematikou však byla napsána v období Kavafisovy básnické zralosti, tedy v prvních třech desetiletích 20. století.³

Tematický záběr Kavafisových historických básní je opravdu široký – od nejstarších řeckých dějin přes řecko-římský svět a období prvních křesťanů až po pád Byzance. Kavafis si ovšem nevybírá ty slavné okamžiky řeckých dějin, které se staly už mnohokrát předtím námětem různých uměleckých děl. Naopak volí přelomová a úpadková období. Rozklad a porážka totiž lépe odhalují nejednoznačnost lidských reakcí ve snaze čelit nepřízni osudu.⁴

Kavafis byl nejvíce přitahován helénistickým světem, jehož základy položil Alexandr Makedonský a kterému později vládli jeho nástupci, tzv. diadochové. Jako člověk, jenž

1 K možnostem dělení Kavafisových historických básní viz Pieris (1983).

2 Nedá se ovšem hovořit o zcela striktním dělení, řada básní s historickými tématy by se dala současně zařadit i do dalších dvou kategorií. Viz *ibid.*, 400.

3 Stěžejním mezníkem v Kavafisově tvorbě byl rok 1911; do následujícího období básník vstupuje již s vyspělým a uceleným osobitým básnickým výrazem, jehož klíčovým charakteristickým rysem je realismus. Viz Pieris (1985: 8).

4 Robinson (1988: 9).

většinu života prožil právě v egyptské Alexandrii, v centru bývalého helénistického světa, nevnímal Řecko jako uzavřené, ohraničené území, ale naopak jako otevřený prostor, z něhož proudila řecká tradice a kultura do cizích zemí, podrobených Alexandrem Velikým, a jež si naopak osvojoval tradice a temperament východu. Kavafis sám o sobě prohlásil: *Δὲν εἶμαι Ἕλληρ, εἶμαι ἑλληρικός. Προσοχή, ὄχι Ἕλληρ, οὔτε ἑλληρίζων, ἀλλὰ Ἕλληρικός.* Tento výrok osvětluje podstatu Kavafisova patriotismu, jež se nesoustředil pouze na samotné Řecko, ale naopak přijímal i všechny ostatní národy a země, které pohltila řecká kultura.⁵ Skutečnost, že dával přednost helénistickému světu před byzantskou říší, vysvětluje básník takto:

*Εἶναι πολὺ πρὸ δύσκολο γιὰ μένα νὰ τοποθετήσω τὰ πρόσωπά μου στὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ, παρὰ στὴν Ἑλληνιστικὴ. Ἡ Βυζαντινὴ ἐποχὴ, ἂν καὶ πρὸ κοντὰ μου (δὲν εἶναι περιεργο) εἶναι περιοριστικὴ. Ἐνῶ ἡ Ἑλληνιστικὴ εἶναι πρὸ ἀνήθικος, πρὸ ἐλευθέρου, καὶ μὲ ἐπιτρέπει νὰ κινήσω τὰ πρόσωπά μου ὅπως θέλω...*⁶

Pro Kavafisovy historické básně je typické soustředění se na detaily, s tím souvisí i fakt, že Kavafis očekával od čtenářů určitou znalost historie a ve svých básních nikdy nevysvětloval historické souvislosti. Jelikož se soustředil zejména na vedlejší kapitoly z dějin, je pro čtenáře, kteří nejsou s historií důkladně obeznámeni, složitější pochopit kontext.⁷ Nutno dodat, že Kavafis se při psaní svých historických básní snažil počínat si jako historik. Sám o sobě také prohlašoval, že je básník-historik. Důkladně si ověřoval všechna fakta, čerpal z děl byzantských historiků a kronikářů, a pokud si nemohl danou informaci ověřit i v jiném zdroji, ponechal báseň nevydanou.⁸

Historie ale slouží Kavafisovi zejména jako pozadí a umožňuje mu soustředit se na to, co ho zajímalo nejvíce: na lidi a jejich chování. Právě proto upřednostňoval témata, která jsou do určité míry paradoxní, protože tak mohl lépe vykreslit zásadní rozpor mezi lidskými nadějemi a realitou a sledovat, jakým způsobem se jeho hrdinové snaží těmto situacím čelit. Právě tento konflikt mezi iluzemi a realitou je hlavním zdrojem dramatickosti Kavafisových básní. Vnitřní rozpory Kavafisových hrdinů mají různý původ. V jeho básních se objevuje rozpor mezi vírou a činy, mezi dvěma druhy víry, mezi tím, jací by lidé měli být a jací doopravdy jsou. A jejich reakce na různé dějinné události, s nimiž je Kavafis konfrontuje, odhalují všechny lidské slabosti – strach, nejistotu, zbabělost, přetvářku, touhu po moci.⁹

Střet iluzí a reality také poskytuje prostor pro ironii, jeden z charakteristických prvků Kavafisovy poezie. Kavafis nikdy nepoužívá ironii přímo, jeho ironický tón naplno vyznívá

5 Ilinskaya (1983: 226).

6 Malanos (1957: 77).

7 Malanos (1957: 141).

8 Více o práci Kavafise s historickými prameny Haas (1983).

9 Bowra (2006: 44–48).

spíše výběrem situací a konfrontací hlavních hrdinů s realitou. V jeho básních až na výjimky nenajdeme urážlivá slova. Kavafis byl i přes svou častou ironii shovívavý a mírný k lidským slabostem a nedostatkům. Stejně tak, jako dává najevo svou sympatii k lidským slabostem a chybám, vyjadřuje i obdiv k lidské odvaze. Ten patří zejména jedincům, kteří dokázali statečně a bez nářků přijmout tvrdou realitu, byli s to si ji uvědomit a oprostít se od vlastních iluzí, např. v básni *Μανουήλ Κομνηνός*,¹⁰ v níž se byzantský císař Manuel musí potýkat s nečestností svých dvořanů, kteří mu neustále lžou, a smířit se se skutečností, že dny jeho života jsou sečteny. Z téhož důvodu se také Kavafis věnuje tematice prvních křesťanů.¹¹

Datace

S byzantskými básněmi Konstantina Kavafise je spojena problematika datace. V souvislosti s počátkem Byzance se i dnes uvádí množství letopočtů v rozmezí od 3. do 8. století n. l.¹² Další překážkou v určení Kavafisových historických básní je fakt, že sám Kavafis takto své básně nerozděloval.¹³ Kavafis chápal a vnímal historický vývoj Řecka jako nepřerušovaný a kontinuální od antiky přes Byzanc až po svou současnost.¹⁴ Nerozlišoval tedy, kdy ještě trvá římská říše a kdy už můžeme hovořit o Byzanc. Byzanc pro něj byla jedním z období řeckých dějin, které nebylo třeba vymezovat letopočty.

Navic ani odborníci, kteří se Kavafisovými byzantskými básněmi zabývali a zabývají, se nemohou shodnout v tom, které básně lze do této skupiny zařadit. Častokrát takto označují jen básně z období vrcholné a pozdní Byzance.¹⁵ Rozhodla jsem se vycházet při dataci z dnes všeobecně přijímaného názoru, spojujícího počátek Byzance s vládou Konstantina Velikého a přenesením sídla říše z Říma do nově založené Konstantinopole roku 330 n. l.,¹⁶ a zařadit tudíž do skupiny „byzantských básní“ i ty, jejichž děj se odehrává ve 4.–6. století n. l.

10 Ilinskaya (2003: 100).

11 Ibid., 56–71.

12 Karagiannopoulos (2001: 58).

13 Výjimkou je pouze soubor raných básní napsaných v letech 1888–1892, který byl nazván *Βυζαντινά Ήμέρα*. Z tohoto souboru se však kromě později přepracované básně *Θεόφιλος Παλαιολόγος* zachovaly pouze názvy básní.

14 Haas (2004).

15 Georgios Savvidis označuje ve svém článku *Cavafy, Gibbon and Byzantium* z roku 1966 za byzantské následující básně: *Στήν Ἐκκλησία, Μανουήλ Κομνηνός, Ίμενος, Άννα Κομνηνή, Βυζαντινός Άρχων ἐξόριστος στιχουργόν, Ὁ Ἰωάννης Κανταουζηνός ὑπερισχέει, Από ὑαλί χρωματιστό, Άννα Σαλασινή*, dále potom nevydané básně *Θεόφιλος Παλαιολόγος, Φινιάδες a Πάρθεν*. Z tohoto seznamu Savvidis vynechává cyklus básní o císaři Juliánovi Apostatovi, který zřejmě považuje za samostatný tematický okruh. Viz Savvidis (1985: 98). B. Christidis řadí ve svém díle *Ὁ Καβάφης και τὸ Βυζάντιο* básně juliánovského cyklu do kapitoly *Προβυζαντινά* a obhajuje to tím, že dle jeho názoru nebyly ještě v době panování císaře Juliána (361–363) položeny základy byzantské říše. Z výše uvedených básní nezmiňuje básně *Ίμενος* a soubor tří nevydaných básní. Viz Christidis (1958: 37). I. Chatzifotis chápe jako byzantské také básně odehrávající se ve 4.–5. století, kromě juliánovského cyklu básní řadí do tohoto souboru také básně *Μύρης· Ἀλεξάνδρεια τοῦ 340 μ.Χ., Νέοι τῆς Σιδῶνος (400 μ.Χ.), Εἴγες ἐτελεῦτα, Τὰ ἐπικίνδυνα*. Viz Chatzifotis (1993: 79–81).

16 Karagiannopoulos (2001: 58).

Střet křesťanství a pohanství

Vzhledem k jeho fascinaci přelomovými obdobími dějin je pochopitelné, že Kavafise zaujal střet pohanství a křesťanství v období rané byzantské říše. Kavafis se soustředil zejména na dvě období: dobu, kdy se křesťanství začíná teprve rozšiřovat, a dobu, kdy se již jako oficiální náboženství říše střetává s pozůstatky pohanství. Děj většiny básní, které se této tematice věnují, je umístěn do 4. a 5. století n. l., tedy do doby, kdy křesťanství v průběhu několika málo let prošlo dramatickou přeměnou z původně pouze tolerovaného náboženství v oficiální a jediné náboženství říše. Zajímavé je, že ve všech těchto básních je nastíněná problematika zobrazena z pohledu pohana, nikoli křesťana.

Do prvního okruhu spadá báseň *Τὰ ἐπικίνδυνα*,¹⁷ jedna z raných Kavafisových básní s tematikou střetu pohanství a křesťanství. Její děj se odehrává v Alexandrii za vlády císařů Konstanta a Konstantia, synů Konstantina Velikého, kteří společně vládli Byzanci v letech 340–350 n. l.¹⁸ Báseň je zpovědí syrského studenta Myrtiada, jež Kavafis označuje jako *ἐν μέρει ἐθνικός, κ' ἐν μέρει χριστιανίζων*. Myrtias s jistotou pronáší smělá slova o tom, že posílen studiem nebude se bát svých tužeb jako zbabělec. Domnívá se, že se může oddávat těm nejmělejší tělesným rozkoším, plnit si všechny neřestné erotické sny, protože ve svízelných, kritických momentech se všeho může okamžitě vzdát a vrátit se k asketickému životu.

Kavafis nám v této básni představuje dokonalý „produkt“ dané doby: chlapce, v němž se střetává pohanství i křesťanství. Zároveň je z particípie *χριστιανίζων* patrné, že se jedná o proces asimilace, osvojení si křesťanské víry.¹⁹ Myrtias v srdci zůstal pohanem, ale osvojil si některé prvky nové víry a vědomě přijímá to nejlepší z obou – tělesné radosti typické pro způsob života antických pohanů a duchovní askezi z křesťanství. Je na sebe pyšný, že není zbabělec, nemusí se schovávat se svými touhami, nemusí se obávat, že ho zradí vlastní tělo, vlastní žádostivost. Věří, že on sám je dokonalou ukázkou symbiózy. Na jeho chování se dá nahlížet jako na naivní i účelné zároveň, jelikož je zcela vědomě připraven přejít od jednoho vyznání ke druhému v momentě, kdy se znovu ocitne *στὲς κρίσιμες στιγμές*. Právě ona mladická naivita se stává terčem Kavafisovy ironie. Mladý Syřan klame sám sebe, což básník jistě ví, ovšem vyhýbá se jakémukoli náznaku vynášení soudů.

Druhý okruh básní se týká období, kdy je již křesťanství oficiálním a jediným povoleným náboženstvím byzantské říše a střetává se s posledními vyznavači pohanských kultů. Právě

17 Ilinskaya (2003: 99).

18 Tedy jen několik desítek let poté, co byzantský císař Konstantin Veliký vydal se svým spolucísařem Liciniem v Miláně edikt, kterým povoloval křesťanství jako náboženství v celé říši. Díky Konstantinovi, jenž ho neúnavně podporoval, ačkoli se sám nechal pokřtít až těsně před svou smrtí, se křesťanství z původně tolerovaného náboženství proměnilo v nejvlivnější náboženství, plně se začlenilo do společnosti a díky skvělé organizaci proniklo do všech jejích vrstev. Staré pohanské kulty samozřejmě nevymizely ze dne na den, a proto muselo zákonitě docházet ke střetům mezi pohany a křesťany. Viz Karagiannopoulos (2001: 68–76).

19 Orfanidis (1997: 49).

tito poslední pohané, pozůstatky minulé antické doby, jsou protagonisty básní, v nichž se Kavafis soustředí na to, jakým způsobem se jednotliví lidé vyrovnávají se zásadními změnami.

Sřet křesťanské askeze a požitkářského způsobu života pohanů je ústředním tématem básně *Συμεών*,²⁰ jež byla napsána v roce 1917 a je jednou z mála byzantských básní patřících do skupiny nevydaných básní.²¹ Kavafisovi byla inspirací k napsání této básně zmínka o sv. Symeonovi²² v díle britského historika Edwarda Gibbona *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* a také báseň o Symeonovi z pera lorda Alfreda Tennysona. Na základě těchto děl napsal roku 1890 článek o Symeonovi *Ἦνας μεγάλος ἄγιος*, v němž se mimo jiné kriticky zamýšlí nad Tennysonovou básní.²³ Kavafis světečův život velmi obdivoval, vyjadřuje se o něm jako o jediném člověku, který měl odvahu žít osamoceně.²⁴

Báseň je založena na dialogu protagonistů – dvou syrských vzdělanců. Zachycuje je uprostřed diskuse o antické poezii. Jeden z nich ovšem debatu přerušuje výkřikem a svěřuje se se svou příhodou, kdy se náhodně zamíchal do davu křesťanů potichu se modlících pod sloupem sv. Symeona.²⁵ Když se mladý sofista ocitá tváří v tvář velikosti Symeonova činu, i on, jenž není křesťan, je zasažen tím, co vidí: *κ' ἔτρεμα ὀλόκληρος καὶ ὑπόφερα· κ' ἔφριπτα, καὶ ταράττομουν, καὶ παθαινόμουν*. Svým výkřikem zahrnuje celé umění a literaturu, pro které doposud žil, najednou se mu veškerá jeho činnost zdají tak malicherné a triviální, pouhé *μικρότητες*. Ve srovnání se Symeonovým sebeobětováním a trýzněním se cítí být nicím.

Kavafis zde staví do kontrastu akci a nečinnost. Po svém setkání se Symeonem, jenž dokázal téměř nemožné, začíná mladý sofista neodvratně klást vedle sebe vlastní nečinnost a popírání jakékoli akce, hrající hlavní roli v jeho dosavadním životě učeného muže, a závazek a oddanost svatého muže. Z tohoto srovnání ovšem nemůže nikdy vyjít jako vítěz, proto následuje pocit marnosti. Mladý muž náhle zjišťuje, jak zbytečný a nenaplněný je jeho život oproti životu svatého. Symeon je představitelem skutečného konání, s nímž se poezie nemůže rovnat. Umění ztrácí svou hodnotu, je nuceno zůstat ve stínu světečova činu a je degradováno na pozici čehosi zbytečného, neužitečného.

Tato výsledná degradace je symbolem přelomového dějinného období, představuje ustupující pohanskou antiku, která se musí sklonit před hloubkou křesťanského vyznání. Očima pohanského sofisty jsou zde zobrazení lidé, kteří znamenají budoucnost – skupina potichu se modlících křesťanů, uctívajících muže žijícího v askezi na sloupu. Kavafis nemohl lépe

20 Ilinskaya (2003: 383).

21 Tato báseň se zachovala v Kavafisově archivu a byla prvně uveřejněna roku 1968 ve sbírce *Ἀνέκδοτα ποιήματα*. Viz Savvidis (1987: 60).

22 Sv. Symeon řečený Stylites žil v letech 390–459 n. l. Byl to původem pastýř z vesnice Sisan v Sýrii. Odešel do kláštera Mandra, kde setrval deset let. Zhruba další tři roky žil jako mnich v malé osadě Telaniso a následně strávil čtyřicet sedm let v askezi na sloupu. Viz Chronopoulos (2006: 240).

23 Orfanidis (1997: 139).

24 Pontani (1991: 193–194).

25 Kavafis se ve svém článku o sv. Symeonovi zmiňuje mimo jiné i o tom, že se jeho sláva rozšířila do celého světa a jeho sloup se stal cílem putování řady křesťanských poutníků. Viz Pontani (1991: 193–194).

vystihnout propastný rozdíl mezi umírajícím pohanstvím a nástupem křesťanství: pohanský sofista, jenž zasvětil celý svůj život umění a poezii, si v konfrontaci se světcem, žijícím svůj asketický život na vrcholu sloupu, připadá nicotný a jeho život se mu zdá prázdný.

Báseň ovšem nekončí definitivní kapitulací mladíka, tedy popřením smyslu celého jeho života. Oba sofisté se vrací k původně probíranému literárnímu tématu, dojem ze setkání se sv. Symeonem je odsunut do pozadí. Takový ironický konec je naprosto v souladu s Kavafisovým zobrazováním pohanů, již se musí vypořádat s nástupem křesťanství. Ačkoliv si uvědomují fatální změny, které právě probíhají, dál pokračují v zavedeném způsobu života, stanoveném generacemi před nimi.

Brnění

S tím také samozřejmě souvisí nutnost přizpůsobit své chování novým poměrům, jelikož křesťané v Kavafisových básních nejsou zobrazováni pouze jako ti, kteří se obětují pro víru, ale také jako *οἱ τὰ φαιὰ φοροῦντες, περὶ ἠθικῆς λαλοῦντες*, jak je tomu v básni *Θεάτρον τῆς Σιδῶνος* (400 μ.Χ.),²⁶ v níž hlavní protagonista, jenž sám sebe popisuje jako:

*Πολίτου ἐντίμου υἱός — πρὸ πάντων, εὐειδῆς
ἔφηβος τοῦ θεάτρον, ποιικίλως ἄρεστος,*

skládá odvážné verše o své marné a nepřípustné lásce a nechává je kolovat tajně, aby se nedostaly do rukou nepovolaných. Tím se dostáváme k dalšímu výraznému rysu Kavafisových byzantských básní: jejich hrdinové se v nutnosti skrýt před okolním světem své pravé city, vyznání, názory či slabiny halí do „neviditelného brnění“, v němž na veřejnosti vystupují jako někdo jiný. Kavafis nám prostřednictvím svých postav předává něco ze svého života, svou bolestnou zkušenost s nošením „brnění“, protože i on musel kvůli své homosexuální orientaci vystupovat na veřejnosti jako někdo jiný.

„Brnění“ je stěžejním tématem další z řady básní věnujících se vztahu křesťanů a pohanů *Εἴργε ἐτελεύτα*.²⁷ Báseň byla původně napsána již roku 1897 pod názvem *Ἀπονοσία*, následně přepracována a nakonec zveřejněna roku 1920 pod novým názvem.²⁸ Je započata dlouhým monologem hlavního hrdiny, jenž se při četbě Filostratova díla *Apollonios z Tyany* zamýšlí nad nejasným osudem tohoto řeckého učenca a novopythagoreisty 1. století n. l.²⁹ Dodává ovšem:

*Μὰ θὰ ξαναφανερωθεῖ
ὡς ἦτανε, διδάσκοντας τὰ ὀρθὰ· καὶ τότε βέβαια*

26 Ilinskaya (2003: 175).

27 Ibid., 151.

28 Savvidis (1987: 57).

29 Chronopoulos (2006: 93).

*θὰ ἐπαναφέρει τὴν λατρεία τῶν θεῶν μας,
καὶ τὲς καλαίσθητες ἑλληνικὲς μας τελετές.*

Báseň je ukončena kratší strofou, přidanou dodatečně, jež je stěžejní pro pochopení kontextu, neboť je v ní zmíněna totožnost hlavního hrdiny a také doba, v níž se děj básně odehrává. Dozvídáme se tedy, že hlavní hrdina je jedním z mála pohanů, kteří v Alexandrii 6. století n. l. zbyli:

*Ἄλλωστε — ἀσίμαντος
ἄνθρωπος καὶ δειλός — στὸ φανερόν
ἔκανε τὸν Χριστιανὸ καὶ αὐτὸς καὶ ἐκκλησιάζονταν.
Ἦταν ἡ ἐποχὴ καθ' ἣν βασίλευεν,
ἐν ἄρχῃ εὐλαβείᾳ, ὁ γέρον Ἰουστίνος,
κ' ἡ Ἀλεξάνδρεια, πόλις θεοσεβῆς,
ἀθλίους εἰδωλολάτρᾳς ἀποστρέφονταν.*

Setkáváme se zde opět s člověkem s dvěma tvářemi: v srdci zůstal pohanem, ovšem na veřejnosti musí nosit brnění – masku křesťana – a předstírat, neboť je bezvýznamný a zbabělý. Hrdinství v této době nemá žádné místo, antická doba je dávno pryč a *ἡ Ἀλεξάνδρεια, πόλις θεοσεβῆς, ἀθλίους εἰδωλολάτρᾳς ἀποστρέφονταν*. Kavafis zde používá ironii, nikoli aby odsoudil chování svého hlavního hrdiny, ale aby zdůraznil rozpor mezi jeho iluzemi a realitou. Hlavní hrdina doufá, že jednoho dne bude opět nastolena víra ve staré bohy, to jediné správné učení, a jeho život ve lži skončí. Obelhává tedy sám sebe. Na druhou stranu Kavafis ironicky odkazuje na vládu „starce Justina“, jenž se v průběhu svého panování musel potýkat s řadou náboženských problémů a rozporů, proto označení Alexandrie, bašty odboje vůči oficiální náboženské politice konstantinopolského patriarchátu, za *πόλις θεοσεβῆς*, tedy téměř propagandistické, náboženskou jednotu zdůrazňující heslo, je více než úsměvné.³⁰

Přítomnost fiktivních postav v Kavafisových historických básních má velký význam. Kavafis si nevytvořil tyto postavy, aby se do nich ukrýval, ale aby naopak skrze ně mohl dát průchod své upřímnosti. Vynalezl svůj osobitý způsob vyjádření, díky němuž se může svobodně podělit se čtenáři o vlastní názory, radosti, potěšení, ale také obavy a nedostatky. V tom, kdo ve skutečnosti musí maskovat své rány a slabá místa před zlými lidmi, v tom, kdo musí tajně šířit své verše o marné a nepřipustné lásce, v tom, kdo se na veřejnosti musí chovat jako někdo jiný, tak můžeme poznat samotného básníka. Proto se v těchto básních neseťkáme s odsouzením či zavřením. Kavafis chápe konání svých hrdinů, neboť prožívá totéž.

V básních, které jsem do této chvíle zmínila, vždy vystupuje Kavafisův nejoblíbenější typ postavy – krásní a jemnocitní mladíci, symbol předešlé doby. Ačkoliv byl Kavafis

30 Viz Karagiannopoulos (1995: 369–375).

přítahován osudy prvních křesťanů, oceňoval jejich odvahu a zajímal se o jejich asketický život, jako pravý estét byl věrný ideji tělesné dokonalosti a krásy mladého mužského těla, tedy něčemu, co křesťanská víra zavrhovala, neboť i lidské tělo bylo v jejím pojetí čímsi hříšným. Zároveň je upřednostňování tohoto typu hlavního hrdiny plně v souladu s básnickovými osobními preferencemi.

Neúspěšný boj o moc a exil

Jedním z charakteristických témat Kavafisových historických básní je zobrazování zlomových událostí dějin, jež častokrát předznamenávají období úpadku. Z toho pramení Kavafisova obliba roku 200 př. n. l. či 400 n. l. stejně jako to, že děj řady jeho historických básní se váže k místům, která jsou vystavena ničivé válečné vřavě. V básních, jejichž děj se odehrává v období vrcholné a pozdní Byzance, tedy v 9.–15. století, také dochází k převratům a zlomům ve vývoji říše, děje se to však spíše pomocí zákulisních intrik a spiknutí než prostřednictvím otevřené vojenské akce. S tím je také samozřejmě spojeno riziko neúspěchu a jedním z jeho možných logických vyústění je exil, ať už dobrovolný či nucený.

Tematikou neúspěšného boje o moc a jeho důsledků se Kavafis zabýval v několika básních komnenovského a kantakuzenovského cyklu. V básni nazvané *Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ὑπερσχύει*³¹ vykresluje Kavafis postavu bezskrupulózního byzantského šlechtice, jenž hořekuje, neboť se v mocenském boji mezi Ioannem Kantakuzenem a císařovnou Annou Savojskou³² přidal na špatnou stranu a nyní, po vítězství Kantakuzena, za to zřejmě bude pykat. Zvažuje všechny své možnosti, mezi nimiž samozřejmě jsou smrt či vyhnanství, ale utěšuje se tím, že to přeci nebude tak hrozné:

*Ἄραγε νὰ τὸν λυπηθεῖ ὁ Καντακουζηνὸς
ἂν πάει στὰ πόδια του νὰ πέσει. Ἄν πὼς εἶν' ἐπεικίης,
λίαν ἐπεικίης. Ἄλλ' οἱ περὶ αὐτόν; ἀλλ' ὁ στρατός; —
Ἦ, στὴν κυρία Εἰρήνη νὰ προσπέσει, νὰ κλαυθεῖ;*

Spílá si, že se kdy přidal na stranu císařovny Anny, na níž nenechává nit suchou. Uvažuje nad tím, že kdyby se býval přidal na stranu Kantakuzena, jak to ostatně původně zamýšlel, jeho pozice by byla zabezpečena. Kdyby se ovšem nenechal přesvědčit někým jiným:

*ἂν ὁ δεσπότης δὲν τὸν ἔπειθε τὴν τελευταία σιγμῆ,
μὲ τὴν ἱερατικὴ του ἐπιβολή,
μὲ τὲς ἀπὸ ἄκρον εἰς ἄκρον ἐσφαλμένες του πληροφορίες,
καὶ μὲ τὲς ὑποσχέσεις του, καὶ τὲς βλακείες.*

31 Ilinskaya (2003: 180).

32 Viz Karagiannopoulos (2001: 253–257).

Pomocí této básně je vykreslen ironický obraz amorálního politického prospěcháře, který se neváhá ponížit před nepřítelem ve snaze zachránit sebe a svůj majetek, ale navíc ještě spekuluje, zda toto jeho slabošské gesto zapůsobí více na Kantakuzena nebo na jeho ženu. Vinu za své špatné rozhodnutí svaluje na Annu Savojskou, do jejíchž intrik „se nechal zaplést“, a také na konstantinopolského patriarchu, jenž ho na poslední chvíli přesvědčil, aby se přidal na jejich stranu.

Kavafisovi se v této básni, jejíž děj se odehrává ve 14. století pouhých sto let před pádem Konstantinopole, podařilo spojit vnitřní obraz oportunisty sledujícího vlastní zájmy s vnějším obrazem neklidné doby zmítané občanskou válkou. Politická situace, která je zde vylíčena, ilustruje pozvolný pád kdysi mocné říše. Byzantský aristokrat a jeho laciná etika jsou zosobněním dvou jevů současně. V postavě tohoto Byzantince se odráží úpadek byzantské říše, kdysi mocného státu, zároveň se tu stejně jako v ostatních Kavafisových básních můžeme setkat s dalším typem lidského chování, řízeného charakterovými nedostatky. Nad prohrou frakce Anny Savojské nepláče z důvodu toho, že by její politickou ideologii viděl jako jedinou možnou k pozvednutí své země, ale proto, že nedokázal předvídat, co se stane, přidal se ke straně, která byla poražena, a odmítá nést následky svých špatných rozhodnutí.

Úpadek

Posledním tématem, jež bych ráda v souvislosti s byzantskými básněmi zmínila, je úpadek, stěžejní téma řady Kavafisových děl včetně básně *Θεόφιλος Παλαιολόγος*.³³ Není známo, kdy Kavafis napsal první verzi této básně. Jisté je, že druhá verze pod názvem *Θέλω θανεῖν μᾶλλον ἢ ζῆν* byla vytvořena roku 1903. Je to jediná báseň, jež se zachovala, i když v pozměněné podobě, ze svazku raných básní *Βυζαντιναὶ Ἡμέραι*³⁴ a líčí poslední okamžiky života bratra císaře Konstantína XI. Theofila:

*Ὁ τελευταῖος χρόνος εἶν' αὐτός. Ὁ τελευταῖος τῶν Γραικῶν
αὐτοκρατόρων εἶν' αὐτός. Κί' ἀλλοίμονον
τί θλιβερά πὸν ὁμιλοῦν πλησίον του.
Ἐν τῇ ἀπογνώσει του, ἐν τῇ ὀδύνη
ὁ Κὺρ Θεόφιλος Παλαιολόγος
λέγει «Θέλω θανεῖν μᾶλλον ἢ ζῆν».
Ἄ Κὺρ Θεόφιλε Παλαιολόγο
πόσον καῦμό τοῦ γένους μας, καὶ πόση ἐξάντλησι
(πόσην ἀπηρῶδησιν ἀπὸ ἀδικίες καὶ κατατρογμὸ)
ἢ τραγικῆς σου πέντε λέξεις περιεῖχαν.*

³³ Ilinskaya (2003: 378).

³⁴ Savvidis (1985: 98–99).

Děj se odehrává roku 1453 těsně před dobytím Konstantinopole Turky a pád Byzance je zde spojen s osudem Theofila Palaiologa, který zemřel při obraně města. Theofilos Palaiologos, bratr posledního byzantského císaře Konstantina XI., byl matematik a filozof,³⁵ jemuž císař při obraně města svěřil obranu tzv. brány jara.³⁶ Báseň se tedy nesoustředí na osudy statečného císaře, ale líčí příběh jeho neznámého bratra, sice urozeného, ale v podstatě nedůležitého.

Ocitáme se na konci dlouhé historie byzantské říše v jejím „posledním roce“. Theofilos Palaiologos, představitel císařského rodu, který je spjat s úpadkem Byzance, čelí zhoubě své země a plný beznaděje a bolesti prohlašuje, že chce raději zemřít než žít. Tento výrok symbolizuje jeho spojení s říší, která zaniká, a on umírá s ní. Je v něm také obsažena určitá smířenost se situací, Theofilos ví, že se osud jeho země a národa již brzy naplní, nedoufá proto v zázračnou záchranu. Ke svému zániku spěje říše už několik století. Podobnou tematiku můžeme nalézt i v jiných Kavafisových básních, např. v *Ἀπολείπειν ὁ θεὸς Ἀντώνιον*³⁷ či v básni z komnenovského cyklu *Μανουὴλ Κομνηνός*.³⁸ Ani v jedné z těchto dvou básní se Kavafis nestaví do role soudce, nepřipomíná minulé prohřešky, naopak vyzdvihuje osobní odvalu obou mužů, kteří se nesnižují k utěšování se planými nadějemi a vyrovnaně přijímají to, co je čeká.

Výrok Theofila Palaiologa zároveň vystihuje únavu řeckého národa po letech bojů, intrik, převratů a občanských válek. Kavafis vyjadřuje tuto skutečnost zejména ve druhé strofě, kde promlouvá k Theofilovi: *πόσον καημὸ τοῦ γένους μας, καὶ πόση ἐξάντλησι (πόσῃν ἀπῆύδησιν ἀπὸ ἀδικίης καὶ κατατρογμῆ) οἱ τραγικῆς σου πέντε λέξεις περιείχαν.* Z tohoto verše je také zřejmé, nakolik pád Byzance zasáhl i samotného básníka.

Závěrem svého příspěvku bych ráda zdůraznila, že byzantské básně Konstantina Kavafise vymezuje právě a pouze doba, v níž se odehrávají a jež slouží jen jako kulisa, neboť stěžejní je v nich stejně jako v ostatních jeho básních člověk a jeho konání. Kavafis nám předkládá obraz člověka se všemi aspekty jeho chování, jeho přednostmi a nedostatky, které se postupem let a staletí nemění. Právě díky tomu je jeho poezie živá a uvěřitelná, neboť emoce v ní popisované jsou blízké i dnešnímu čtenáři.

Bibliografie

- Bowra, C. M. 2006. *Ο Κωνσταντίνος Καβάφης και το ελληνικό παρελθόν*. Athina.
Haas, D. 1983. *Αι αρχαί του Χριστιανισμού: Ένα θεματικό κεφάλαιο του Καβάφη*. In M. Piers (ed.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Καβάφη*. Iraklio, 365–395.

35 Chronopoulos (2006: 139).

36 Pontani (1991: 195).

37 Ilinskaya (2003: 70).

38 Ibid., 100.

- Haas, D. «Στον ένδοξό μας Βυζαντινισμό». Σημειώσεις για ένα στίχο του Καβάφη [online]. 2004 [cit. 7. srpna 2013]. Dostupné z: <<http://www.ardin.gr/?q=node/1178>>.
- Chatzifotis, I. M. 1993. *Καβαφικά*. Athina.
- Christidis, B. F. 1958. *Ό Καβάφης και τὸ Βυζάντιο*. Athina.
- Chronopoulos, F. 2006. *Το λεξικό του Καβάφη*. Athina.
- Ilinskaya, S. 1983. *Κ. Π. Καβάφης*. Athina.
- Ilinskaya, S. (ed.) 2003. *Κωνσταντίνος Π. Καβάφης: Άπαντα τα ποιήματα*. Athina.
- Karagiannopoulos, I. 1995. *Ιστορία βυζαντινού κράτους Α΄. Ιστορία πρώιμων βυζαντινής περιόδου 324–565*. Thessaloniki.
- Karagiannopoulos, I. 2001. *Το βυζαντινό κράτος*. Thessaloniki.
- Malanos, T. 1957. *Ό ποιητής Κ. Π. Καβάφης*. Athina.
- Orfanidis, N. 1997. *Ο ελληνικός Καβάφης*. Athina.
- Pieris, M. 1983. Καβάφης και ιστορία. In M. Pieris (ed.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Καβάφη*. Iraklio, 397–411.
- Pieris, M. 1985. Βιογραφικό διάγραμμα. In M. Pieris (ed.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Καβάφη*. Iraklio, 3–12.
- Pontani, F. M. 1991. *Επτά δοκίμια & μελετήματα για τον Καβάφη (1936–1974)*. Athina.
- Robinson, Ch. 1988. *C. P. Cavafy*. Bristol.
- Savvidis, G. P. 1985. *Μικρά Καβαφικά Α΄*. Athina.
- Savvidis, G. P. 1987. *Μικρά Καβαφικά Β΄*. Athina.

Έλληνες στη σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία: μειονότητα που εξαφανίστηκε;¹

Kateřina Králová

Κατά το παρελθόν στόχος των μετακινήσεων ελληνικών πληθυσμών υπήρξαν πολλές χώρες σχεδόν σε όλο τον κόσμο. Η ελληνική διασπορά συμπεριλαμβάνει σήμερα πολυάριθμες κοινότητες Ελλήνων μεταναστών και των απογόνων τους, οι οποίοι ακόμα και μετά από αρκετές γενιές εξακολουθούν σε σημαντικό βαθμό να ταυτίζονται με την Ελλάδα. Αιτία των μετακινήσεων κατά τη σύγχρονη εποχή ήταν κυρίως οι πολεμικές συγκρούσεις και οι οικονομικές κρίσεις. Ιστορικά, τα αίτια των μετακινήσεων Ελλήνων εκτός των νοτίων περιοχών της Βαλκανικής Χερσονήσου πρέπει να αναζητηθούν ήδη στην αρχαιότητα. Εάν θέλουμε να εξετάσουμε την ελληνική παρουσία στην περιοχή της πρώην Γιουγκοσλαβίας, δεν μπορούμε να αποφύγουμε μια σύντομη ιστορική αναδρομή. Επιπλέον, ακριβώς στις περιοχές της Κροατίας και της Σερβίας οι ελληνικές κοινότητες γνώρισαν τη μεγαλύτερη άνθισή τους περίπου πριν από δύο αιώνες. Με τη λήξη του 19^{ου} αιώνα η παρουσία αυτή πρακτικά έλαβε τέλος. Με τους βαλκανικούς πολέμους, το τέλος των αυτοκρατοριών και τα νέα εθνικά και γεωπολιτικά σύνορα της Ευρώπης μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εισήλθαν τα βαλκανικά έθνη, συμπεριλαμβανομένων των Ελλήνων, σε μια νέα εποχή εθνικής χειραφέτησης, συχνά συνδεδεμένης με αφομοιωτικές προσπάθειες έναντι των μειονοτήτων καθώς και φιλοδοξίες επίτευξης μιας πλήρους εθνικής ομογενοποίησης. Ωστόσο ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έθεσε πάλι σε κίνηση νέα κύματα προσφύγων.

Οι λόγοι της μετακίνησής τους ήταν συχνά οικονομικοί, συνοδευόμενοι κυρίως από το φόβο της καταδίωξης για λόγους ρατσιστικούς, ιδεολογικούς ή θρησκευτικούς. Η τάση αυτή ενισχύθηκε στην Ελλάδα την περίοδο 1944–1949 από τον Εμφύλιο Πόλεμο. Τα ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα διάβηκαν την περίοδο της δεκαετίας του '40 χιλιάδες Έλληνες πολίτες, οι οποίοι ως ένα βαθμό επανίδρυσαν την πρακτικά εξαφανισμένη ελληνική κοινότητα. Το κύμα των νεοεισερχόμενων προσφύγων από την Ελλάδα ανακόπηκε μόνο μετά το σχίσμα Τίτο – Στάλιν (1948). Ορισμένοι εξ αυτών αναχώρησαν λίγο μετά από τη Γιουγκοσλαβία, ενώ άλλοι εγκαταστάθηκαν μόνιμα σ' αυτή. Οι τύχες τους αναμφίβολα επηρεάστηκαν από τον Ψυχρό Πόλεμο. Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι ακριβώς η διαδικασία εγκλιματισμού αυτών των προσφύγων στη Γιουγκοσλαβία και η συμπεριφορά του Βελιγραδίου έναντι τους. Έκπληξη προκαλεί το γεγονός ότι μέχρι σήμερα ελάχιστες σοβαρές ιστορικές μελέτες έχουν ερευνήσει το θέμα της συνέχειας, ή ενδεχομένως της ασυνέχειας,

1 Το παρόν κείμενο γράφτηκε αρχικά στην τσεχική γλώσσα και συμπεριλήφθηκε στη μονογραφία των συγγραφέων Jiří Kocián, Kateřina Králová, Kamil Píkal, *Etnické menšiny v Titově Jugoslávii* (Οι εθνικές μειονότητες στη Γιουγκοσλαβία του Τίτο), η οποία εκδίδεται το 2013 από το εκδοτικό Flavia Viera. Στα ελληνικά μεταφράστηκε από τον Κωνσταντίνο Τσίβο.

της ελληνικής διασποράς στο έδαφος της πρώην Γιουγκοσλαβίας.² Το παρόν κείμενο επιχειρεί να συνδέσει τα διαφορετικά στάδια της ιστορικής της πορείας επικεντρώνοντας στο θέμα της ελληνικής παρουσίας στη σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία σε όλο το εύρος της, εξετάζοντας κυρίως τις επιπτώσεις του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου.

Οι αρχές της ελληνικής παρουσίας στο έδαφος της πρώην Γιουγκοσλαβίας

Οι Έλληνες από τις αρχές της νεώτερης ιστορίας άρχισαν να εγκαθίστανται σε συγκεκριμένες σερβικές περιοχές της πρώην Γιουγκοσλαβίας, κυρίως στη Νίσσα (Νις), στο Κραγκούγιεβατς, στο Κρούσεβατς, στο Βάλιεβο, στο Ποζάρεβατς, στο Σμεντέρεβο, στο Σάμπατς και φυσικά στο Βελιγράδι. Στα εδάφη που βρίσκονταν υπό αυστριακό έλεγχο εγκαταστάθηκαν κυρίως στο Σεμλίνο (σερβικά Ζέμου), στη Μιτροβίτσα, στο Βούκοβαρ, στο Κάρλοβιτς, στο Σρεμ, στο Πάντσεβο ή στο Βέρσατς και στις χροατικές πόλεις Σλαβόνσκι Μπροντ, Όσιγιεκ καθώς και στο Ζάγκρεμπ. Οι Έλληνες που εγκαθίσταντο σε περιοχές της πρώην Γιουγκοσλαβίας προέρχονταν κυρίως από τη Δυτική Μακεδονία και σε μικρότερο βαθμό από την Ήπειρο, τη Θράκη και τη Θεσσαλία. Στο Βελιγράδι, που αποτελούσε την έδρα του ομώνυμου πασαλικιού, εγκαταστάθηκαν εύρωστες παροικίες Θεσσαλονικιών, Αδριανοπολιτών και Γιαννιωτών. Τα άλλοτε σερβικά εδάφη πέρασαν το 1521 υπό τον έλεγχο των Οθωμανών.³

Όπως αναφέρει ο Ιωάννης Παπανδριανός, Έλληνας ιστορικός που ειδικεύεται στην αρχική ελληνική εγκατάσταση στη Γιουγκοσλαβία, οι ελληνικές παροικίες αυξάνονταν αριθμητικά μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Παράδειγμα το 1764 στο Σεμλίνο ζούσαν περί τους 200–250 Έλληνες, το 1816 ζούσαν περίπου 800 άτομα ελληνικής καταγωγής, ενώ το 1823 η ελληνική κοινότητα αριθμούσε περί τα 1.000 μέλη. Μετά το 1840 αρχίζουν τα μέλη της κοινότητας σταδιακά να μειώνονται. Στο Σεμλίνο κατά το δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα ορισμένοι Έλληνες και Βλάχοι αναφέρονται σε υψηλόβαθμα πόστα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.⁴

Οι Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στα εδάφη της μελλοντικής Γιουγκοσλαβίας ασχολούνταν ως επί το πλείστον με το εμπόριο. Τις περισσότερες φορές έπαιζαν το ρόλο του μεσάζο-

2 Στο επίκεντρο της έρευνας τις τελευταίες δεκαετίες βρέθηκε κυρίως η πολιτική προσφυγιά που συνδέεται με τον Εμφύλιο Πόλεμο. Δεν υπάρχει όμως κανένα βιβλίο που να είναι αφιερωμένο στην πολιτική προσφυγιά, στα παιδιά πρόσφυγες και στη σταβόφωνη μειονότητα, άλλως τους Σλαβομακεδόνες. Ορισμένες έρευνες προς αυτή την κατεύθυνση είναι ωστόσο βασικές: Μιχαηλίδης Ι. 2001. Ανθρωπισμός και πολιτική: τα «παιδιά του Παιδομαζώματος» στη Γιουγκοσλαβία, 1948–1954. *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 12–13, 209–220. Λαγάνη Ει. 1996. *Το «Παιδομάζωμα» και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, 1949–1953. Μια κριτική προσέγγιση*. Αθήνα. Ristović M. 2006. *Το πείραμα Μπούλλες: «Η Ελληνική Δημοκρατία» στην Γιουγκοσλαβία 1945–1949*. Θεσσαλονίκη, Ristović M. 2000. *Long Journey Home, Greek Refugee Children in Yugoslavia 1948–1960*. Thessaloniki. Από τις παλαιότερες μελέτες Kofos E. 1964. *Nationalism and Communism in Macedonia*. Thessaloniki. Iatrides J. O. 1968. *Balkan triangle. Birth and decline of an alliance across ideological boundaries*. Paris.

3 Παπανδριανός (1993: 23–28).

4 Ας σημειωθεί ότι η ελληνική ιστοριογραφία και ο ελληνικός πολιτικός λόγος συμπεριλαμβάνει στην ελληνική διασπορά και τους Βλάχους, τους οποίους όμως ως ξεχωριστό έθνος διεκδικεί και η Ρουμανία. Βλ. Παπανδριανός (1993: 48, 140–148), επίσης Οι *Ελληνικές παροικίες στις πρώην Γιουγκοσλαβικές χώρες* [online].

ντα μεταξύ της αυτοκρατορίας των Αψβούργων και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Άλλη μια ομάδα αποτελούσαν οι τραπεζίτες και οι χρηματιστές. Οι Έλληνες ήταν ιδιοκτήτες τραπεζικών οίκων στο Βελιγράδι, στο Ζάγκρεμπ και στο Σεμλίνο. Ένας σημαντικός τομέας δραστηριοποίησης των Ελλήνων υπήρξε επίσης το χονδρεμπόριο ζώων. Πρέπει ακόμα να σημειωθεί η ελληνική παρουσία στο μικρεμπόριο και στις βιοτεχνίες, ειδικά σε κλωστοϋφαντουργίες, χασάπικα, μπαχαρικά, μελισσοουργία και σιδεράδικα. Οι Έλληνες δραστηριοποιούνταν επίσης στους τομείς της φιλοξενίας και της γαστρονομίας. Το 19^ο αιώνα ορισμένοι Έλληνες εξελίχθηκαν σε πετυχημένους βιομηχάνους.⁵

Η θρησκευτική ζωή των Ελλήνων συνδεόταν στενά με τη ζωή των άλλων ορθοδόξων παροικιών στη συγκεκριμένη περιοχή. Οι ορθόδοξοι που ζούσαν βορείως του ποταμού Σάβου υπάγονταν εκκλησιαστικά στη Μητρόπολη Καρλοβικίων, ενώ εκείνοι που ζούσαν στις νοτιότερες περιοχές υπάγονταν στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Από τη στιγμή που οι Έλληνες εγκαταστάθηκαν στα εδάφη της πρώην Γιουγκοσλαβίας προσπάθησαν να αποκτήσουν άδεια να τελούν τη λειτουργία στην ελληνική γλώσσα και να οικοδομήσουν τους δικούς τους ναούς. Ο πρώτος ιδρύθηκε στο Σεμλίνο το 1745 και ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο. Οι Έλληνες έκτισαν δικούς τους ναούς και στο Βέρσατς, στο Σμεντέρεβο και στη Ρούμα, ενώ στο Τζάκοβο και στο Βελιγράδι οι Έλληνες εκκλησιάζονταν στους ίδιους ναούς με τους Σέρβους ορθοδόξους, η λειτουργία όμως γινόταν στα ελληνικά.⁶ Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα καταγράφονται συγκρούσεις μεταξύ ορθοδόξων Ελλήνων και Σέρβων, οι οποίοι ανταγωνίζονταν μεταξύ τους τόσο στα πλαίσια του εκκλησιασμού όσο και στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες.⁷

Οι Έλληνες από νωρίς μερίμνησαν ώστε στο πλαίσιο των παροικιών τους να λειτουργήσουν ελληνικά σχολεία. Μετά από μια διένεξη μεταξύ Ελλήνων και Σέρβων ιδρύθηκε στο Σεμλίνο το ελληνικό σχολείο *Ελληνομουσείο*, το οποίο διαιρούνταν σε τρεις κύκλους: στον πρώτο οι μαθητές διδάσκονταν ανάγνωση, στο δεύτερο γραμματική, ενώ στον τρίτο οι μαθητές ολοκλήρωναν τις σπουδές τους διδασκόμενοι μεταξύ άλλων και ρητορική. Το 1802 το σχολείο είχε 88 μαθητές και η φήμη του σύντομα άρχισε να προσελκύει εκτός από Έλληνες επίσης Σέρβους και Ούγγρους από το Σεμλίνο και τη γύρω περιοχή. Άλλα ελληνικά σχολεία ιδρύθηκαν στο Ζάγκρεμπ, στο Βέρσατς, στο Νεγκότιν, στο Σάμπατς, στο Σμεντέρεβο και στο Βελιγράδι. Είναι απαραίτητο να αναφερθεί επίσης το σημαντικό πνευματικό και κυρίως μεταφραστικό έργο στο οποίο συνέβαλαν οι δάσκαλοι του σχολείου του Σεμλίνου, Δημήτριος Δάρβαρης και Γεώργιος Ζαχαριάδης.⁸ Ο πρώτος ιστορικός που ασχολήθηκε με τη σερβική εξέγερση του 1804 ήταν ο Έλληνας λόγιος του Σεμλίνου, Τριαντάφυλλος Δούκας. Το έργο του *Σλαβο-σερβική ιστορία*, γραμμένο στα γαλλικά, εκδόθηκε στη Βουδαπέστη το 1807.⁹

5 Παπανδριανός (1993: 57–101).

6 *Οι Ελληνικές παροικίες στις πρώην Γιουγκοσλαβικές χώρες* [online].

7 Παπανδριανός (1993: 102–109).

8 Stojanović (1996: 263).

9 Bataković (2006: 127).

Πέρα από το πασαλίκι του Βελιγραδίου μια εύρωστη ελληνική παροικία, που αριθμούσε σχεδόν 400.000 άτομα, ζούσε μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα στο βιλαέτι του Μοναστηρίου,¹⁰ ειδικά στη σημερινή Μπίτολα (Μοναστήρι), αλλά και στη Σπρωμνίτσα, στη Γευγελή και στο Κρούσεβο. Τα στοιχεία εκείνης της περιόδου δεν είναι ακριβή. Ένας από τους λόγους που αναφέρονται σχετίζεται με το γεγονός ότι η ελληνική ταυτότητα εκείνη την περίοδο συμβάδιζε με μια υψηλή θέση στην κοινωνία.¹¹

Η ελληνική παροικία στο Μοναστήρι αναπτυσσόταν πολύπλευρα. Υπήρχαν ενορίες, σχολεία, τυπογραφεία και πολιτιστικοί σύλλογοι. Λειτουργούσε ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Δημητρίου και άλλοι ναοί που ανήκαν στην ελληνική παροικία και οι λειτουργίες τελούνταν αποκλειστικά στα ελληνικά. Συνολικά στο βιλαέτι του Μοναστηρίου υπήρχαν 111 ελληνικά σχολεία, κατώτερης και ανώτερης βαθμίδας.¹² Σημαντική θρησκευτική διαφοροποίηση καταγράφηκε μετά το 1870, δηλαδή μετά την ίδρυση του βουλγαρικού εξαρχάτου, γεγονός που συνοδεύτηκε από την ίδρυση βουλγαρικών σχολείων και συλλόγων, που απόβλεπαν στην ενίσχυση της βουλγαρικής εθνικής ταυτότητας. Άλλοι πάλι κάτοικοι της περιοχής εξελληνίστηκαν, άρχισαν να κλίνουν περισσότερο προς το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως και να ταυτίζονται με την ελληνική Μεγάλη Ιδέα.¹³

Μετά τον ρωσο-τουρκικό πόλεμο και τη *Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου* όλα έδειχναν ότι μεγάλο τμήμα της Μακεδονίας του Βαρδάρη, συμπεριλαμβανομένου του Μοναστηρίου και της Φλώρινας, θα αποτελούσε μέρος της Μεγάλης Βουλγαρίας. Ωστόσο το συνέδριο του Βερολίνου και η αναθεώρηση της *Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου* αναζωπύρωσαν στην Αθήνα τις ελπίδες για ενσωμάτωση της Μακεδονίας στην Ελλάδα.¹⁴

Νέα τομή στις γεωπολιτικές εξελίξεις στην περιοχή επέφεραν οι Βαλκανικοί πόλεμοι. Οι σερβικές και οι ελληνικές μονάδες εξεδίωξαν τον οθωμανικό στρατό από τα μακεδονικά εδάφη, ενώ σύντομα βρέθηκαν αντιμέτωπες με τους πρώην συμμάχους της Βουλγαρίας. Με τη *Συνθήκη του Βουκουρεστίου* του 1913 η Μακεδονία διαιρέθηκε μεταξύ Βελιγραδίου, Αθήνας, Σόφιας και Τιράνων. Τα περισσότερα εδάφη της Μακεδονίας του Βαρδάρη πέρασαν υπό σερβικό έλεγχο. Αυτή η εξέλιξη επικυρώθηκε *de iure* μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με τη *Συνθήκη του Νειγύ*, ενώ οι σερβικές κτήσεις διευρύνθηκαν περαιτέρω. Ήδη μετά τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο ακολούθησε μαζική μετακίνηση ελληνικών πληθυσμών από τους παραδοσιακούς ελληνικούς θυλάκους στο πρώην βιλαέτι του Μοναστηρίου. Πρακτικά έπαψαν να λειτουργούν όλα τα ελληνικά μορφωτικά και πολιτιστικά ιδρύματα. Το ελληνικό σχολείο στο Κρούσεβο κήηκε από τους Βούλγαρους λίγο μετά το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ οι λειτουργίες στον τοπικό ναό του Αγίου Νικολάου έπαψαν να γίνονται στα ελληνικά από το 1919.¹⁵ Το γεγονός ότι το Βασίλειο Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων

10 *Popolazione dell Impero otomano, 1911* [online].

11 Brown (2003: 202).

12 Koltsidas (2008: 19).

13 Rychlík – Kouba (2003: 97–100).

14 Hradečný (1998: 324).

15 Brown (2003: 103, 109).

ενέταξε τα νέα εδάφη ως Νότια Σερβία θεωρώντας τον πληθυσμό τους, εξαιρουμένης της μουσουλμανικής κοινότητας, Σέρβους, επέτρεψε στο Βελιγράδι να αγνοήσει το *Σύμφωνο της Κοινωνίας των Εθνών* για την προστασία των μειονοτήτων και το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου.¹⁶

Σημαντική εξαίρεση αποτελούσαν τα προγράμματα των νέων αριστερών οργανώσεων της Γιουγκοσλαβίας, κυρίως των κομμουνιστικών κομμάτων, τα οποία στις διάφορες φάσεις της δράσης τους προπαγάνδιζαν – βάσει οδηγίων που ελάμβαναν από τη Μόσχα – όχι μόνο το δικαίωμα των εθνών και των μειονοτήτων για αυτοδιάθεση, αλλά και την ιδέα της ένωσής τους σε μια ενιαία βαλκανική ομοσπονδία. Αυτή η ιδέα είχε τις ρίζες της στο πρόγραμμα του *Υλιντεν της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης* – ΕΜΕΟ (*Vatresna makedonska revoluciona organizacija*, VMRO), ένα περιφερειακό ένοπλο κίνημα που ιδρύθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα τη βάση του οποίου αποτελούσαν σχεδόν αποκλειστικά άτομα σλαβικής καταγωγής.¹⁷ Το θέμα της αυτοδιάθεσης επανεμφανίστηκε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Αναζωπυρώθηκε το 1943 από τον Τίτο, την περίοδο που επεδίωκε συνεργασία με τη βουλγαρική κομμουνιστική Αντίσταση. Μια πενταετία αργότερα αποτέλεσε τον καταλύτη στο σχίσμα μεταξύ Βελιγραδίου και Μόσχας, το οποίο επηρέασε σημαντικά τις Γιουγκοσλαβικο-ελληνικές σχέσεις.¹⁸

Εάν θέλουμε να συνοψίσουμε την περίοδο του μεσοπολέμου σε αριθμούς θα πρέπει να λάβουμε υπόψη κυρίως τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού του 1931. Βάσει γλωσσικών και θρησκευτικών κριτηρίων καταγράφηκαν εκείνη τη χρονιά στη Γιουγκοσλαβία 3.280 Έλληνες.¹⁹ Ενώσω η ελληνική παρουσία στα παραδοσιακά κέντρα της ελληνικής διασποράς, όπως το Σεμλίνο ή το Βελιγράδι, εξασθενούσε σταδιακά, στις περιοχές της Μακεδονίας του Βαρδάρη εξακολούθησε καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα να υπάρχει σημαντική ελληνική μειονότητα, καθώς και η ευάριθμη ομάδα των λεγόμενων Γκρεκομάνων, δηλαδή σλαβόφωνων πληθυσμών με ελληνική συνείδηση, ενταγμένων στην επιρροή του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως. Ο εθνικά, γλωσσικά και θρησκευτικά μικτός πληθυσμός της Μακεδονίας κατά το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα κατέστη αντικείμενο πολιτικών διενέξεων, οι οποίες ως ένα βαθμό εξακολούθουν να υφίστανται μέχρι σήμερα.

Οι Έλληνες και η Γιουγκοσλαβία μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο

Οι αλλαγές στη γεωπολιτική σκηνή των Βαλκανίων μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και οι εξελίξεις στη Βαλκανική, όπου καθοριστικό ρόλο διαδραμάτιζε το αριστερό αντιστασιακό κίνημα, επηρέασαν και την επιλογή των δυναμικών συμμάχων στο εξωτερικό. Ήδη κατά την περίοδο του πολέμου το αριστερό *Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο* (ΕΑΜ)

16 *The Covenant of the League of Nations (Including Amendments adopted to December, 1924)*. Avalon Project at Yale Law School on *The Laws of War* [online].

17 Rychlik – Kouba (2003: 115–125, 146–171).

18 Banac (1995: 260–262).

19 Sobolevski (2000: 401).

και η ένοπλη πτέρυγά του *Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός* (ΕΛΑΣ) ήρθαν σε απευθείας επαφή με τους παρτιζάνους του Τίτο στη Γιουγκοσλαβία. Βασικός σύνδεσμος υπήρξε ο πολιτικά μετριοπαθής Ανδρέας Τζίμας, πρώην γραμματέας του ΕΑΜ. Η σλαβομακεδονική του καταγωγή και η γλωσσομάθειά του του επέτρεψαν να αναλάβει από το καλοκαίρι του 1943 ως το φθινόπωρο του 1944 το ρόλο του απεσταλμένου του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ στο επιτελείο του Τίτο, στο νησί Βις. Όπως ο ίδιος ο Τζίμας περιγράφει στις εκθέσεις εκείνης της εποχής, μεταξύ των δύο αντιστασιακών οργανώσεων δεν άργησε να εμφανιστεί η πρώτη ιδεολογική διαφορά εξαιτίας του Μακεδονικού.²⁰ Προς τα τέλη του πολέμου αυτή η διαφορά πέρασε σε δεύτερο πλάνο. Μετά την υποχώρηση των στρατευμάτων της Βέρμαχτ το φθινόπωρο του 1944 και οι δύο χώρες ασχολούνταν αποκλειστικά με τις εσωτερικές εξελίξεις. Στην Ελλάδα επιπλέον το Δεκέμβριο του 1944 ξέσπασε εμφύλια σύγκρουση μεταξύ των βασιλικών στρατευμάτων και του αντάρτικου στρατού του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, η οποία έληξε με την υπογραφή της *Συμφωνίας της Βάρκιζας*.²¹

Η διένεξη μεταξύ της γιουγκοσλαβικής και της ελληνικής Αντίστασης άρχισε να οξύνεται μετά τον Απρίλιο του 1945, όταν σε ελληνικό έδαφος ιδρύθηκε το σλαβομακεδονικό *Εθνικο-Απελευθερωτικό Μέτωπο* (*Narodno Osloboditelen Front*, ΝΟΦ). Μέρος των μαχητών του άρχισε, με την υποστήριξη της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, να επιδιώκει την απόσχιση ελληνικών περιοχών, οι οποίες κατοικούνταν κυρίως από Σλαβομακεδόνες, και την ένταξή τους στη Γιουγκοσλαβία.²² Περί τα τέλη του 1945 οι σχέσεις του *Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας* (ΚΚΕ) και του Τίτο βελτιώθηκαν και πάλι. Σε αυτό έπαιξε σημαντικό ρόλο η αλλαγή στάσης του Γενικού Γραμματέα του ΚΚΕ, Νίκου Ζαχαριάδη, έναντι του σλαβομακεδονικού ΝΟΦ, καθώς σε περιφερειακή κομματική διάσκεψη που πραγματοποιήθηκε στις 28 Δεκεμβρίου 1945 στη Θεσσαλονίκη το αποκάλυψε αντιφασιστική και δημοκρατική οργάνωση. Ακολούθησε ταξίδι του Ζαχαριάδη στο Βελιγράδι, όπου ο Έλληνας κομματικός ηγέτης συναντήθηκε με τον Τίτο αποσπώντας υποσχέσεις για στρατιωτική και πολιτική βοήθεια. Την άνοιξη του 1946, ΚΚΕ και ΝΟΦ συμφώνησαν να ενταχθούν τα σλαβομακεδονικά ανταρτικά τμήματα στον νεοιδρυθέντα *Δημοκρατικό Στρατό της Ελλάδας* (ΔΣΕ). Ο Τίτο, λαμβάνοντας υπόψη την προσέγγιση των Ελλήνων και Γιουγκοσλάβων κομμουνιστών, παραχώρησε στο ΚΚΕ βάσεις σε γιουγκοσλαβικό έδαφος. Ήδη από το 1945 στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας λειτουργούσαν προσφυγικά στρατόπεδα κοντά στα ελληνικά σύνορα. Στο Κουμάνοβο λειτουργούσε στρατόπεδο για πρόσφυγες που προέρχονταν από τις γραμμές του ΕΛΑΣ, εκ

20 Tsivos (2012: 176–177).

21 Περισσότερα για τη Βάρκιζα βλ. π.χ. Richter (1985).

22 Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου στο ΝΟΦ διαμορφώθηκαν δύο ανταγωνιστικές φράξιες, εκ των οποίων τη μία αποτελούσαν σεπαρατιστές που στόχευαν στην ένωση της Μακεδονίας με τη Γιουγκοσλαβία, ενώ την άλλη αποτελούσαν πιστά μέλη του ΚΚΕ, τα οποία χαρακτηρίζονταν από τους πρώτους ως Γκρεκομάνοι. Σφέτας (1996: 216–217). Επιπλέον μια διευκρίνηση για τη χρήση του όρου Σλαβομακεδόνας: η αρθρογράφος τον χρησιμοποιεί όχι μόνο προς διάκριση μεταξύ των σλαβόφωνων και των ελληνόφωνων κατοίκων της Μακεδονίας του Αιγαίου, αλλά υποδηλώνει και την ξεχωριστή ταυτότητα των Σλαβομακεδόνων σε σχέση με τους Μακεδόνες της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας. Παρ. π.χ. Mackridge – Yannakakis (1997), Cowan (2000: 40). Στην τσεχική βιβλιογραφία βλ. π.χ. Hradečný (1998: 329, 458–459).

των οποίων ένα σημαντικό τμήμα αναχώρησε το καλοκαίρι του 1945 για τη Βοϊβοντίνια. Αυτή η ομάδα έθεσε τα θεμέλια της νέας ελληνικής κοινότητας Μπούλκες (σήμερα Μάγκλιτς), η οποία δημιουργήθηκε με τη συγκατάθεση του Βελιγραδίου, κατόπιν σχετικού αιτήματος του ΚΚΕ. Από το Μπούλκες λίγο νωρίτερα εκδιώχτηκε ο ντόπιος γερμανικός πληθυσμός.²³

Μετά το ξέσπασμα του τρίτου γύρου του Εμφυλίου Πολέμου το φθινόπωρο του 1946, εγκαταστάθηκε στο Βελιγράδι κλιμάκιο του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ με επικεφαλής τον Γιάννη Ιωαννίδη, Νο 2 στην κομματική ιεραρχία, και τον Πέτρο Ρούσσο, υπουργό Εξωτερικών στη μελλοντική *Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση* (ΠΔΚ). Με απόφαση της 3^{ης} Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, η οποία συνήλθε στο Βελιγράδι ένα χρόνο αργότερα, δημιουργήθηκε η ΠΔΚ. Καθώς ο Εμφύλιος Πόλεμος βρισκόταν σε εξέλιξη, σε κύριο πεδίο μάχης αναδείχτηκαν οι περιοχές της Βόρειας Ελλάδας, στις οποίες κατοικούσαν κυρίως σλαβόφωνοι πληθυσμοί. Συνέπεια τούτου οι Σλαβομακεδόνες αποτέλεσαν σημαντικό παράγοντα του ΔΣΕ. Αριθμητικά, το φθινόπωρο του 1947, αποτελούσαν τους μισούς από τους 24.000 αγωνιστές του ΔΣΕ.²⁴ Ο Εμφύλιος Πόλεμος διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση της τρομοκρατίας που εξαπέλυσε η κυβέρνηση της Αθήνας εναντίον του σλαβομακεδονικού πληθυσμού. Σύμφωνα με τον Ευάγγελο Κωφό, συνέπεια αυτής της τρομοκρατίας περίπου 15 έως 20 χιλιάδες Σλαβομακεδόνες υποχρεώθηκαν να καταφύγουν στη ΛΔ της Μακεδονίας.²⁵ Παράλληλα αυξήθηκε ο αριθμός των αυτόνομων σλαβομακεδόνων ανταρτών. Τα γιουγκοσλαβικά σύνορα στη συνέχεια διάβηκαν χιλιάδες Ελληνόπουλα και Σλαβομακεδονόπουλα, τα οποία αντιμέτωπα με τα δεινά του πολέμου αναζήτησαν σωτηρία στη Γιουγκοσλαβία.²⁶

Η τελική διάσπαση μεταξύ του ΚΚΕ και του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας (ΚΚΓ) επήλθε μετά το σχίσμα Τίτο – Στάλιν. Ο Ζαχαριάδης, πιστός σταλινικός, ενέκρινε τις αποφάσεις της *Κομμιντέρν*, σφραγίζοντας έτσι το τέλος της συνεργασίας με το Βελιγράδι. Σημειώνουμε ότι μία από τις αιτίες του σχίσματος υπήρξε η υπερβολικά αυτόνομη πολιτική του Τίτο σε σχέση με την Ελλάδα, όπως και η προσπάθειά του να ιδρύσει Βαλκανική Ομοσπονδία, στην οποία θα εντασσόταν και η ανεξάρτητη Μακεδονία.²⁷ Κατόπιν τούτου το ΚΚΕ έχασε το σημαντικότερο προμηθευτή σε οπλισμό και υλική βοήθεια, στερούμενο έτσι τις βάσεις του στα μετόπισθεν της Γιουγκοσλαβίας. Τον Ιούλιο του 1949 ο Τίτο σταμάτησε τη ροή ενισχύσεων προς τους Έλληνες κομμουνιστές, έκλεισε τα σύνορά του με την Ελλάδα και σταδιακά άρχισε να έρχεται σε επαφή με το καθεστώς της Αθήνας. Από ότι φαίνεται, σε αυτή την πρόσκαιρη συνεργασία του ελληνικού και του γιουγκοσλαβικού κομμουνιστικού κόμματος χρωστάμε τη δημιουργία ενός ξεχωριστού κεφαλαίου συμβίωσης Ελλήνων και Γιουγκοσλάβων, το οποίο θα εξετάσουμε αναλυτικότερα.²⁸

23 Ristović (2006: 9).

24 Μαραντζίδης (2010: 57–58).

25 Kofos (1995: 298). Πρβλ. Μιχαηλίδης (2005: 31–44).

26 Králová – Tsvivos (2012: 31–32), Kadlecová (2012: 91–92).

27 Banac (1995: 258–273).

28 Στην απογραφή του 1948 μεταξύ των εθνικών μειονοτήτων εμφανίζονται επίσης Έλληνες (1.897 άτομα). Stojković (1952: 32).

Η αυτόνομη κοινότητα του Μπούλκες

Η Συμφωνία της Βάρκιζας έθεσε τέρμα στα αιματηρά δεκεμβριανά γεγονότα που διαδραματίστηκαν στα τέλη του 1944 στην Αθήνα, για τους αντάρτες όμως αυτή η συμφωνία δεν σήμανε τίποτα λιγότερο από μια *de facto* παράδοση. Γι' αυτό το λόγο αρκετά στελέχη της αριστερής Αντίστασης αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την Ελλάδα παίρνοντας το δρόμο που πήραν νωρίτερα άλλοι πρόσφυγες που κατέφυγαν στη Γιουγκοσλαβία, στην Αλβανία και στη Βουλγαρία, περιμένοντας εκεί τη δημιουργία ευνοϊκότερων συνθηκών που θα επέτρεπαν την επιστροφή τους. Εκτός από αυτούς, στη Γιουγκοσλαβία βρήκε καταφύγιο μια ομάδα Σλαβομακεδόνων, τους οποίους η κυβέρνηση των Αθηνών καταδίωκε επικαλούμενη είτε την πρωθύστερη συνεργασία τους με τους κατακτητές, είτε τη συνεργασία τους με τους κομμουνιστές ή απλά για εθνικούς λόγους.²⁹ Λόγω αυξημένου αριθμού προσφύγων η Γιουγκοσλαβία άρχισε να δημιουργεί, κυρίως στη μεθοριακή Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας, κέντρα υποδοχής και στρατόπεδα προσφύγων, τα οποία παρείχαν στους φυγάδες τα εντελώς βασικά.

Για τους πρόσφυγες από τις γραμμές του ΕΛΑΣ ιδρύθηκε τον Μάιο του 1945 κέντρο υποδοχής στο Κουμάνοβο, όπου τους παρέχονταν βασικές υγειονομικές υπηρεσίες και ρουχισμός. Στα τέλη του μήνα 1.454 εξ αυτών μεταφέρθηκαν στη Βοϊβοντίνα. Στην κοινότητα Μπούλκες, η οποία παρέμεινε ακατοίκητη μετά την υποχρεωτική μετακίνηση των Γερμανών, δημιουργήθηκαν με τη συγκατάθεση των γιουγκοσλαβικών αρχών οι βάσεις της αυτόνομης ελληνικής κομμούνιας. Σταδιακά στους πρώτους κατοίκους της άρχισαν να προστίθενται κι άλλοι φυγάδες από τις γραμμές του ΕΛΑΣ και του στελεχικού δυναμικού του ΚΚΕ μαζί με συγγενικά τους πρόσωπα. Μεταξύ των κατοίκων του Μπούλκες συμπεριλαμβάνονταν κορυφαία στρατιωτικά στελέχη, τα οποία λίγο αργότερα θα επάνδρωναν τον ΔΣΕ, καθώς και κομματικά στελέχη ελληνικής και σλαβομακεδονικής καταγωγής. Σταδιακά αυτή η εξόριστη ελληνική κοινότητα μετεξελίχθηκε σε κράτος εν κράτει, το οποίο την εποχή της μεγαλύτερης ακμής του, στις αρχές του 1949, αριθμούσε σύμφωνα με ορισμένες πηγές έως και έξι χιλιάδες κατοίκους.³⁰

Η κοινότητα του Μπούλκες φέρεται να ιδρύθηκε κατόπιν σχετικής αίτησης της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, ωστόσο η όλη επιχείρηση τελούσε υπό τον αυστηρό έλεγχο της γιουγκοσλαβικής μυστικής υπηρεσίας (*Uprava državne bezbednosti*, UDB). Οι γιουγκοσλαβικές υπηρεσίες ωστόσο δεν παρενέβαιναν στις εσωτερικές της υποθέσεις. Την επαφή με την κοινότητα διευκόλυne κυρίως ο Γιουγκοσλαβικός Ερυθρός Σταυρός (*Jugoslavenski Crveni Krst*, JCK). Επικεφαλής της ελληνικής αυτοδιοίκησης ήταν κομματική επιτροπή την οποία αποτελούσαν έμπειρα στελέχη του ΚΚΕ στην εξορία. Πρώτος γραμματέας της τοποθετήθηκε ο Μιχάλης Πεκτασίδης, ανιψιός του Γιάννη Ιωαννίδη.³¹ Η κομματική επιτροπή, τα μέλη της οποίας διορίστηκαν από την ΚΕ του ΚΚΕ, είχε την ευθύνη για τη ζωή της

29 Ο Κωφός αναφέρει τον αριθμό 15 έως 20 χιλιάδες άτομα για την περίοδο 1945–1946. Βλ. Κωφός (1995: 297).

30 Ristović (2006: 8–16). Πρβλ. τα στοιχεία των τσεχικών αρχείων στο Králová – Tsivos (2012: 37).

31 Tsivos (2012: 49).

κοινότητας. Σε αυτήν υπάγονταν άλλες επιτροπές για τη γεωργία και τα εργαστήρια, όπως και η ηγεσία του ντόπιου γεωργικού συνεταιρισμού. Η επιτροπή διέθετε το δικό της εμπορικό υπεύθυνο στο Νόβι Σαντ. Η ελληνική κοινότητα απόκτησε το δικαίωμα εκτύπωσης δικού της νομίσματος, του λεγόμενου δηναρίου του Μπούλκες, το οποίο κυκλοφορούσε μόνο εντός της κοινότητας. Με αυτό τον τρόπο η κομματική επιτροπή δημιούργησε ένα απόθεμα του επίσημου γιουγκοσλαβικού νομίσματος, το οποίο χρησιμοποιούσε για τις εκτός κοινότητας συναλλαγές. Το σύνολο των χρημάτων που κυκλοφορούσαν στο Μπούλκες ήταν ισόποσο του συνόλου των μηνιαίων απολαβών όλων των εργαζομένων στο Μπούλκες.³²

Βασικός κανόνας του Μπούλκες ήταν ότι όλοι οι ικανοί προς εργασία έπρεπε να εργάζονται. Γι' αυτό το λόγο οι ενήλικες κάτοικοι – γυναίκες κι άνδρες – διαιρέθηκαν σε ορισμένες δεκάδες εργασιακές ομάδες. Η απασχόλησή τους κυμαινόταν από δουλειά διανοσούμενων μέχρι χειρωνακτική εργασία στη γεωργία, στην οποία απασχολούνταν η πλειοψηφία των κατοίκων του Μπούλκες, όπως και στον υγειονομικό τομέα καθώς στην κοινότητα λειτουργούσε ελληνικό νοσοκομείο δυναμικότητας 54 κλινών. Μόνο ένας μικρός αριθμός κατοίκων εργαζόταν εκτός Μπούλκες, στο Νόβι Σαντ ή στο Σομπόρ. Οι πρόσφυγες με αυτόν τον τρόπο κατατάσσονταν, ανάλογα με το επάγγελμά τους, σε μια επαγγελματική ομάδα ή ειδικεύονταν σε ένα νέο επάγγελμα. Η γεωργία στο Μπούλκες αναπτύχθηκε ως κολεκτίβα. Το 1946 ιδρύθηκε γεωργικός συνεταιρισμός ο οποίος ανέλαβε την καλλιέργεια 3.500 στρεμμάτων γης. Στο Μπούλκες αναπτύχθηκε επίσης η κτηνοτροφία (αγελάδες, πρόβατα, χοίροι, πουλικά και κουνέλια). Αρχικά η ντόπια παραγωγή ανταλλάσσόταν με τα ασφαλώς περισσότερα εφόδια που έστελνε το γιουγκοσλαβικό κράτος, στόχος όμως ήταν η κοινότητα να καταστεί σταδιακά αυτοσυντήρητη. Σύντομα αποδείχτηκε ότι το δυναμικό της κοινότητας δεν πλησίαζε τον στόχο, γι' αυτό και ο εφοδιασμός καλυπτόταν σε σημαντικό βαθμό από το γιουγκοσλαβικό κράτος.³³

Οι αρχικές βλέψεις του Βελιγραδίου για ένταξη του Μπούλκες στον πενταετή γιουγκοσλαβικό σχεδιασμό της οικονομίας σύντομα διαψεύστηκαν. Το 1948 στην κομμούνια επιβλήθηκε φόρος ύψους 5 % επί των εισοδημάτων, αυτός όμως ποτέ δεν εισπράχτηκε. Παρατηρήθηκαν φαινόμενα οικονομικής εγκληματικότητας, η οποία σχετιζόταν με την επίδοση υπερβολικών στοιχείων σε ό,τι αφορά τον πληθυσμό της κοινότητας όπως και σε ατασθαλίες με το ντόπιο νόμισμα. Λόγω αυτών των ψευδών στοιχείων η κομματική επιτροπή κατόρθωσε να εξασφαλίζει μεγαλύτερες μερίδες τροφίμων. Επιπλέον αύξανε δυσανάλογα τις τιμές των προϊόντων με αποτέλεσμα να εμφανίζονται φαινόμενα διακριτικής μεταχείρισης εις βάρος της πλειοψηφίας των μελών της κοινότητας. Για τη χρήση αυτών των μεθόδων διαμαρτυρήθηκε ο Γιουγκοσλαβικός Ερυθρός Σταυρός, όπως και ανώτερα κρατικά στελέχη της Γιουγκοσλαβίας.³⁴

Αρχικά το Μπούλκες χαρακτηρίστηκε από τις δυτικές χώρες και την Αθήνα ως στρατιωτικό στρατόπεδο. Αυτός ο χαρακτηρισμός αποδείχτηκε μάλλον υπερβολικός, μολονότι

32 Ristović (2006: 46–48).

33 Στο ίδιο, 38–46.

34 Στο ίδιο, 46.

στο Μπούλκες ιδρύθηκε στρατιωτική σχολή, η οποία προετοίμαζε νέους αγωνιστές για τις μονάδες του ΔΣΕ. Εκτός από τη στρατιωτική σχολή λειτουργούσαν επίσης σχολεία για παιδιά και νεολαίους, τα οποία απέβλεπαν στη βασική διδασκαλία γραφής και ανάγνωσης. Στο Μπούλκες λειτουργούσαν δύο νηπιαγωγεία, τρία δημοτικά σχολεία και ένα γυμνάσιο, στα οποία η διδασκαλία γινόταν στα ελληνικά. Πέραν τούτων η κομμούνια φρόντιζε και για δραστηριότητες που σχετίζονταν με τον ελεύθερο χρόνο, διέθετε δικό της βιβλιοπωλείο, θέατρο και κινηματογράφο. Στο εκεί τυπογραφείο έβγαινε δύο φορές τη βδομάδα η τοπική *Φωνή του Μπούλκες*, το μηνιαίο όργανο του ΚΚΕ *Αγωνιστής*, ο οποίος κυκλοφορούσε στην Ελλάδα, καθώς και το μηνιαίο παιδικό περιοδικό *Αετόπουλα*. Από τον εκδοτικό οίκο *Νέα Ελλάδα* εκδίδονταν σχολικά εγχειρίδια, βιβλία και κυρίως προπαγανδιστικά δοκίμια. Αυτές οι εκδόσεις διακινούνταν όχι μόνο στο Μπούλκες αλλά και στους ελληνικούς παιδικούς σταθμούς που συχνά λειτουργούσαν εκτός Γιουγκοσλαβίας.³⁵

Η τήρηση της ασφαλείας στο Μπούλκες ανατέθηκε στην *Υπηρεσία Τάξεως Ομάδας* (ΥΤΟ) η οποία μετεξελίχτηκε σε μια τρομερή ομάδα καταστολής. Όταν διαδόθηκαν ευρέως πληροφορίες για βασανιστήρια κρατουμένων από την ΥΤΟ σε ένα νησάκι του Δούναβη, όπου έχασαν τη ζωή τους δεκάδες άτομα, το ΚΚΕ πρόέβη σε αντικατάσταση του επικεφαλής της κομμούνιας του Μπούλκες Μιχάλη Πεκτασίδη, ο οποίος όμως παρέμεινε στον μηχανισμό του ΚΚΕ. Μετά το σχίσμα Τίτο – Στάλιν ο Πεκτασίδης κατηγορήθηκε από το Ζαχαριάδη για προδοσία και συνεργασία με το ΚΚΓ. Σύμφωνα με πληροφορίες, αυτομόλησε από το ΔΣΕ αναζητώντας προστασία στον Αλεξάνταρ Ράνκοβιτς, υπουργό Εσωτερικών της Γιουγκοσλαβίας. Ο Πεκτασίδης διαγράφηκε από το ΚΚΕ, ενώ από το 1948 τα ίχνη του εξαφανίστηκαν. Ορισμένοι άλλοι υποστηρικτές του Τίτο από τις γραμμές των Ελλήνων εξαφανίστηκαν με παρόμοιο τρόπο.³⁶

Αμέσως μετά τη διάσπαση μειώθηκε σημαντικά και η γιουγκοσλαβική βοήθεια προς το ΚΚΕ. Ήδη από το 1948 οι Σλαβομακεδόνες κάτοικοι μετακινήθηκαν από το Μπούλκες στα γειτονικά προσφυγοχώρια Γκάκσοβο και Κρούσεβλιε. Στις αρχές Ιουνίου 1948 ο Ράνκοβιτς χαρακτήρισε τους επικεφαλείς του Μπούλκες εχθρικά στοιχεία και κλέφτες που προκάλεσαν στη Γιουγκοσλαβία μεγάλες οικονομικές ζημιές. Ένα μήνα αργότερα οι γιουγκοσλαβικές αρχές γνωστοποίησαν στην ΚΕ του ΚΚΕ ότι στο Μπούλκες καταγράφηκαν πολλά θλιβερά γεγονότα, συμπεριλαμβανομένων οικονομικών καταχρήσεων από μέλη της κομματικής επιτροπής. Στις αρχές του 1949 διατάχθηκε η διακοπή μετακινήσεων Ελλήνων προσφύγων από τα στρατόπεδα που βρίσκονταν στη ΛΔ της Μακεδονίας, κυρίως στα Σκόπια και στην Μπίτολα, προς το Μπούλκες. Με τον ίδιο τρόπο επιχειρήθηκε η διακοπή οποιασδήποτε επικοινωνίας με το Μπούλκες. Σταμάτησε επίσης η διακίνηση των περιοδικών που εκδίδονταν στο Μπούλκες. Ταυτόχρονα ο κομματικός ραδιοφωνικός σταθμός μεταφέρθηκε από το Βελιγράδι στο Βουκουρέστι. Στα μέσα Μαρτίου απαγορεύτηκαν οι μετακινήσεις των κατοίκων της κομμούνιας έξω από το Μπούλκες. Ακόμα και τα μέλη

35 Μητσόπουλος (1979: 23). Για τη στρατιωτική σχολή βλ. Ristović (2006: 49–57).

36 Tsvinos (2012: 107).

του προεδρείου της κομμούνιας έπρεπε να ζητήσουν την έκδοση ειδικής άδειας. Στη συνέχεια η ηγεσία του ΚΚΕ ζήτησε επειγόντως τη μετακίνηση των Ελλήνων προσφύγων από το Μπούλκες σε άλλα κράτη του σοβιετικού μπλοκ. Στα τέλη του θέρους του 1949 μεταφέρθηκαν στην Τσεχοσλοβακία τέσσερις αποστολές προσφύγων, οι οποίοι συνολικά υπερέβαιναν τα τέσσερις χιλιάδες άτομα.³⁷ Το Σεπτέμβριο του 1949 η ελληνική κοινότητα Μπούλκες επισήμως διαλύθηκε. Στο Μπούλκες, που μετονομάστηκε σε Μάγκλιτς, παρέμειναν μόνο μερικές ελληνικές οικογένειες. Την παρουσία τους σήμερα μαρτυρούν και οι επιγραφές στο ντόπιο νεκροταφείο.³⁸

Ο επίλογος στη σύντομη ζωή της κοινότητας του Μπούλκες γράφτηκε την περίοδο των κομματικών εκκαθαρίσεων, στις αρχές της δεκαετίας του '50. Ήδη κατά την περίοδο 1950–1951 οι κάτοικοι του Μπούλκες στις νέες προσφυγικές κοινότητες στιγματίστηκαν ως ύποπτα στοιχεία. Στο πλαίσιο της λεγόμενης κομματικής ανακαταγραφής συχνά έγιναν στόχοι επιθέσεων.³⁹ Ο Ζαχαριάδης με αφορμή τις ατασθαλίες που διαπιστώθηκαν στο Μπούλκες καθαίρεσε από τα ανώτερα κομματικά όργανα τον Γιάννη Ιωαννίδη.⁴⁰ Με την απόφαση της 7^{ης} Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, μαζί με την καταδίκη της σταλινικής προσωπολατρίας, καταδικάστηκε ως συνυπεύθυνος για τις παρεκτροπές στο Μπούλκες και ο ίδιος ο Ζαχαριάδης. Αυτές οι παρεκτροπές, μαζί με τη στάση του στο σοβιετο-γιουγκοσλαβικό σχίσμα, όπως και στο Μακεδονικό, συνετέλεσαν προκειμένου να αποφασιστεί η διαγραφή του από το ΚΚΕ.⁴¹

Τα Ελληνόπουλα

Η Γιουγκοσλαβία δεν συνδεόταν με τους Έλληνες κομμουνιστές μόνο με την κομμούνια του Μπούλκες αλλά και με πλήθος άλλων προσφύγων. Από αυτή την άποψη μοναδικό φαινόμενο αποτελεί η μεταφορά των Ελληνόπουλων στις κομμουνιστικές χώρες, η οποία προετοιμάστηκε από το ΚΚΕ στο μεταίχμιο των ετών 1947–1948. Το επίσημο επιχείρημα των κομμουνιστών για την απομάκρυνση των παιδιών από τις εμπόλεμες περιοχές ήταν ο μετριασμός των δεινών του πολέμου. Η απομάκρυνση των παιδιών επέτρεψε στο ΚΚΕ να προβεί σε επιστράτευση νέων ανταρτών (κυρίως γυναικών), ενώ ταυτόχρονα ενισχύθηκε η υπακοή των γονιών στην κομματική γραμμή, καθώς οι τελευταίοι συνέδεαν πλέον την τύχη τους με το μέλλον των παιδιών τους που είχαν βρει καταφύγιο σε κάποια από τις κομμουνιστικές χώρες. Η μετακίνηση των παιδιών άρχισε τους πρώτους μήνες του 1948. Στις 4 Μαρτίου 1948 η ΠΔΚ γνωστοποίησε μέσω του ραδιοφωνικού σταθμού *Ελευθέρη Ελλάδα* το αίτημα

37 Králová – Tsivos (2012: 38–40).

38 Ristović (2006: 93–105).

39 Yannakakis (2004: 460–461).

40 Tsivos (2012: 72). Βλ. ακόμα Smith (1996: 57–68).

41 Το περιχόμενο της *Εισήγησης και της Απόφασης της 7^{ης} Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ* υπάρχει αρχειοθετημένο στα τσεχικά. Βλ. *Εθνικό Αρχείο Πράγας* (NA Praha, fond 100/3 – MO ÚV KSČ), φάκελος 133, αρχ. μονάδα 526.

που απηύθυνε προς τους πολιτικούς εκπροσώπους των λαϊκοδημοκρατικών χωρών για τη χορήγηση προσωρινού ασύλου και προστασίας στα Ελληνόπουλα. Με αυτόν τον τρόπο το ΚΚΕ γνωστοποίησε *de facto* την πρόθεσή του, τόσο προς το καθεστώς της Αθήνας, όσο και προς τη διεθνή κοινότητα.⁴²

Από τις περιοχές της Βόρειας Ελλάδας αναχώρησαν συνολικά περίπου 28.000 παιδιά ηλικίας έως και 14 ετών.⁴³ Αρχικά μετακινηθήκαν προς τα γειτονικά κράτη: Αλβανία, Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία. Από τον Μάρτιο του 1948 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1949 διήλθαν από τη Γιουγκοσλαβία 14.028 Ελληνόπουλα και Σλαβομακεδονόπουλα.⁴⁴ Εξ αυτών περίπου δύο χιλιάδες τοποθετήθηκαν σε δώδεκα παιδικούς σταθμούς που δημιουργήθηκαν ειδικά γι' αυτό το σκοπό. Η πλειοψηφία των παιδιών πέρασε αρχικά από πρόχειρα στρατόπεδα που λειτούργησαν στη ΛΔ της Μακεδονίας σε εγκαταλειμμένα κτήρια (μοναστήρια κ.ά.), κοντά στα ελληνο-γιουγκοσλαβικά σύνορα.⁴⁵ Στα κεντρικά γραφεία του Γιουγκοσλαβικού Ερυθρού Σταυρού στην Μπίτολα τους παρασχέθηκαν πρώτες βοήθειες, τρόφιμα και ρουχισμός. Αργότερα, στη διάθεση της υλικής βοήθειας συμμετείχε επίσης το γραφείο του Βελιγραδίου, όπως και το γραφείο στη Μάτκα, κοντά στα Σκόπια.⁴⁶ Στη συνέχεια τα παιδιά είτε μεταφέρθηκαν σε ορισμένα γιουγκοσλαβικά ιδρύματα, είτε αναχώρησαν για κάποια άλλη χώρα του Ανατολικού Μπλοκ.

Τον Μάιο του 1948 η ΚΕ του ΚΚ Γιουγκοσλαβίας δημιούργησε την *Επιτροπή Προστασίας των παιδιών της Ελλάδας*. Παρόμοιες επιτροπές δημιουργήθηκαν και στις υπόλοιπες χώρες αποστολής. Στη συνέχεια καταρτίστηκε το πλάνο μέριμνας για τα Ελληνόπουλα. Ίδρύθηκαν τα πρώτα κέντρα υποδοχής και οι πρώτοι παιδικοί σταθμοί στη Βοϊβοντίνια, στη Σλοβενία και στην Κροατία. Μεταξύ Απριλίου και Μαΐου 1948 στη Βοϊβοντίνια λειτούργησαν τρεις παιδικοί σταθμοί, εκ των οποίων το σημαντικότερο ρόλο διαδραμάτισε ο παιδικός σταθμός Μπέλα Τσίρκβα (φιλοξενούσε 672 παιδιά). Περί τα τέλη του 1948 στην ίδια κωμόπολη λειτουργούσαν συνολικά έξι παιδικοί σταθμοί.⁴⁷ Στη Σλοβενία λειτουργούσαν παιδικοί σταθμοί στις κοινότητες Μπορλ, Στάρα Γκόρα, Ντουτόβλιε, Οκρόγκλο και Σεντ Βιντ, ενώ στην Κροατία λειτουργούσαν σταθμοί στο Ζάγκρεμπ, στο Όσιγιεκ και στα παραθαλάσσια θέρετρα Τσρικβενίτσα, Ροβίνι και Μαλίνσκα.⁴⁸ Στις αρχές του 1949 μεταφέρθηκαν στην Τσρικβενίτσα και τα παιδιά από τους σταθμούς Μάτκα και Πέτροβατς της ΛΔ της Μακεδονίας, οι οποίοι έπαψαν πλέον να λειτουργούν.⁴⁹

Οι συνθήκες διαβίωσης στους παιδικούς σταθμούς διέφεραν και απείχαν αρκετά από το να χαρακτηριστούν ιδανικές. Ενώ ο σταθμός της Μπέλα Τσίρκβα αποτελούσε τη βιτρίνα της

42 Baerentzen (1987: 127–158).

43 Λαγάνη (1996: 58).

44 Ristović (2000: 22).

45 Kadlecová (2012: 99–101).

46 Ristović (2000: 22).

47 Στο ίδιο, 39.

48 Λαγάνη (1996: 61), Ristović (2000: 39–47).

49 Ristović (2000: 44).

γιουγκοσλαβικής μέριμνας για τα παιδιά, στο σταθμό της Τσρίκβενιτσα η έλλειψη χώρων οδήγησε τους υπεύθυνους να τοποθετήσουν τα παιδιά σε ξενοδοχεία και άλλους κοινόχρηστους χώρους, αλλού οι παιδικοί σταθμοί δεν ήταν σε θέση να ανταποκριθούν στις βασικές ανάγκες των παιδιών.⁵⁰ Μολονότι στους παιδικούς σταθμούς τα παιδιά ελάμβαναν την απαραίτητη τροφή, εμφανίστηκαν προβλήματα με τον ρουχισμό και την υπόδησή τους. Αρχικά τα παιδιά είχαν μόνο μια αλλαξιά ρούχων τα οποία φορούσαν μέχρι να κουρελιαστούν. Δεν υπήρχε επάρκεια υποδημάτων, ούτε ρουχισμός σύμφωνα με την εποχή του χρόνου. Οι παιδικοί σταθμοί δεν είχαν επάρκεια καυσίμων και νερού, ενώ εμφανίστηκαν προβλήματα με την τήρηση των κανόνων υγιεινής, γεγονός που οδήγησε σε εμφάνιση φειρών και κοριών. Όχι σπάνια στο ίδιο κρεβάτι κοιμούνταν δύο παιδιά, ενώ υπήρχε έλλειψη κι άλλων βασικών επίπλων. Με το πέρασμα του χρόνου και κατόπιν πιέσεων του *Ερυθρού Σταυρού* τα προβλήματα επιλύθηκαν.⁵¹

Η πλειοψηφία των παιδιών σχολικής ηλικίας δεν είχε τη δυνατότητα μέχρι τότε να πάει στο σχολείο. Γι' αυτό και η ανάγκη μόρφωσής τους αντιμετωπίσθηκε κατά προτεραιότητα. Η εκπαίδευσή τους άρχισε στους παιδικούς σταθμούς. Τα παιδιά που έμειναν με τους γονείς τους επισκέπτονταν τα ντόπια σχολικά ιδρύματα, τα δε παιδιά του Μπούλκες πήγαιναν στα εκεί σχολεία. Στους παιδικούς σταθμούς διδάσκονταν τα μαθήματα στα ελληνικά και στα μακεδονικά. Στόχος ήταν η εκμάθηση της μητρικής γλώσσας, καθώς και της ελληνικής ιστορίας και γεωγραφίας. Μολονότι η ελληνική κοινότητα της Γιουγκοσλαβίας δεν διέθετε επάρκεια ειδικευμένων δασκάλων, το ΚΚΕ επέμεινε τη διδασκαλία να αναλάβουν αυτοδίδακτοι δάσκαλοι από την Ελλάδα (ελληνόφωνοι και σλαβόφωνοι). Ορισμένες φορές καθήκοντα δασκάλου ασκούσαν τα μεγαλύτερα παιδιά, αρκετά εκ των οποίων μετά δυσκολίας ήξεραν γραφή και ανάγνωση. Μετά την ρήξη Τίτο – Στάλιν τη διδασκαλία των παιδιών ανέλαβαν παιδαγωγοί του *Γιουγκοσλαβικού Ερυθρού Σταυρού*. Συνέπεια τούτου η εκμάθηση της γλώσσας μετατράπηκε σε ένα αποτελεσματικό προπαγανδιστικό εργαλείο.⁵² Στη διδασκαλία άρχισαν να επικρατούν τα μακεδονικά. Σύμφωνα με σχετική έκθεση του *Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού*, μαθήματα στα ελληνικά γίνονταν μόνο σε δύο από τους δέκα παιδικούς σταθμούς. Από τις αρχές του 1949 η διδασκαλία στα ελληνικά απαγορεύτηκε εντελώς. Τα αναγνωστικά στα ελληνικά διένειμε η *Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί* (ΕΒΟΠ), που δημιούργησε το ΚΚΕ με σκοπό την εξασφάλιση της εκπαίδευσης των παιδιών. Η έδρα της ΕΒΟΠ ήταν αρχικά στη Βουδαπέστη, ενώ αργότερα μεταφέρθηκε στο Βουκουρέστι. Τα αναγνωστικά στα μακεδονικά τα διέθετε η ΛΔ της Μακεδονίας. Μετά την αποφοίτηση του Δημοτικού Σχολείου τα περισσότερα παιδιά κατευθύνονταν σε σχολές επαγγελματικής ειδίκευσης. Ορισμένα όμως συνέχισαν τις σπουδές τους σε σχολές της μεσαιάς βαθμίδας.⁵³

Η ένταση που δημιουργήθηκε με τη διδασκαλία των ελληνικών και τα μέτρα που σχετίζονταν με το σχίσμα Βελιγραδίου – Μόσχας, στο πλαίσιο των οποίων απομακρύνθηκαν

50 Στο ίδιο, 43. Βλ. επίσης Danforth – Boeschoten (2011: 71) για τις περιπτώσεις των παιδιών προσφύγων.

51 Ristović (2000: 41–43).

52 Στο ίδιο, 52.

53 Λαγάνη (1996: 67–78).

οι φιλοσοβιετικοί δάσκαλοι, προκάλεσαν σε ορισμένους παιδικούς σταθμούς τις διαμαρτυρίες των παιδιών. Από την άλλη η κυβέρνηση της Αθήνας επανειλημμένα διαμαρτυρόταν όχι μόνο για την πολιτική κατήχηση των παιδιών αλλά και για τον αφελληνισμό τους.⁵⁴ Η εξόριστη ηγεσία του ΚΚΕ, με πρωτεργάτη τον υπουργό Παιδείας της ΠΔΚ Πέτρο Κόκαλη, ζητούσε την αποστολή των παιδιών από τη Γιουγκοσλαβία στη Σοβιετική Ένωση και στους δορυφόρους της (ειδικότερα στην Τσεχοσλοβακία), γεγονός που επιδίωκαν και τα ίδια τα παιδιά. Όπως αποδείχτηκε, τα μεγαλύτερα παιδιά εξακολουθούσαν να διατηρούν αλληλογραφία με τους πρώην δασκάλους τους, οι οποίοι τα καλούσαν να αντισταθούν στο καθεστώς Τίτο προβάλλοντας την επιθυμία τους να φύγουν από τη Γιουγκοσλαβία. Το ΚΚΕ παράλληλα κατηγορούσε τον Τίτο ότι έχει εδαφικές βλέψεις στη Μακεδονία του Αιγαίου, στην κατάκτηση της οποίας επρόκειτο να συνδράμουν και τα παιδιά που έμειναν στους παιδικούς σταθμούς.⁵⁵ Οι ταραχές αυτές δεν οδήγησαν, τουλάχιστον αρχικά, στην επανένωση των παιδιών με τους γονείς τους που ζούσαν σε άλλες χώρες του Ανατολικού Μπλοκ, αλλά στη διασπορά των ανυπάκουων μαθητών σε διαφορετικούς παιδικούς σταθμούς της Γιουγκοσλαβίας. Μάλιστα για την τύχη δεκαέξι αγοριών, που μετά από παρέμβαση της μυστικής αστυνομίας UDB υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τον παιδικό σταθμό στο Σεντ Βιντ, δεν διαθέτουμε οποιαδήποτε στοιχεία, ο δε ιστορικός Ρίστοβιτς, βάσει της έρευνάς του στα γιουγκοσλαβικά αρχεία, εικάζει ότι αυτά τα παιδιά «εξαφανίστηκαν».⁵⁶

Μόνο στις αρχές της δεκαετίας του '50 και μετά από πιέσεις του *Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών* (ΟΗΕ) άρχισε να τίθεται σε εφαρμογή το σχέδιο επανένωσης των παιδιών με τους γονείς τους. Η επανένωση όμως, τουλάχιστον αρχικά, δεν έλαβε χώρα στις εχθρικές για τη Γιουγκοσλαβία χώρες της *Κομμινφόρμ*, ούτε στην Ελλάδα, αλλά σε χώρες της Δύσης και στην Αυστραλία. Οι εκπρόσωποι της Γιουγκοσλαβίας πρόβαλαν το επιχείρημα ότι τόσο η Αθήνα όσο και οι σοβιετικοί δορυφόροι θα αντιμετώπιζαν τα παιδιά ως προδότες. Μετά την παράδοσή τους, ισχυριζόταν το Βελιγράδι, τα παιδιά δε θα οδηγούνταν στους γονείς τους αλλά σε ειδικά ιδρύματα για τον ιδεολογικό αναπροσανατολισμό τους. Οι σχέσεις με την Ελλάδα όμως σύντομα ομαλοποιήθηκαν και ήδη το 1950 ορισμένα παιδιά οδηγήθηκαν στα ελληνο-γιουγκοσλαβικά σύνορα. Το Βελιγράδι επέμεινε να λάβει αποδείξεις ότι τα παιδιά οδηγήθηκαν αμέσως στους γονείς τους. Όπως όμως αποδεικνύουν τα αρχειακά έγγραφα του ΟΗΕ, οι ενστάσεις του ΚΚΕ και των διπλωματικών εκπροσώπων του Ανατολικού Μπλοκ κάθε άλλο παρά υπερβολικές ήταν: τα παιδιά αμέσως μετά την επιστροφή τους στην πατρίδα οδηγούνταν στις λεγόμενες παιδουπόλεις της βασίλισσας Φρειδερίκης, οι οποίες είχαν ιδρυθεί για τον ιδεολογικό αναπροσανατολισμό των παιδιών που προέρχονταν από οικογένειες αριστερών φρονημάτων.⁵⁷

Η επιχείρηση επανένωσης των οικογενειών των προσφύγων που ζούσαν στις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ τέθηκε σε εφαρμογή το 1952. Η ένταση που επικρατούσε περιέπλεξε

54 Hradeňý (2000: 18).

55 Ristović (2000: 49–75).

56 Στο *ίδιο*, 69.

57 Vervenioti (2010: 133).

σημαντικά τις μετακινήσεις των προσφύγων που ζούσαν στη Γιουγκοσλαβία. Οι περισσότεροι εξ αυτών επιθυμούσαν να κατευθυνθούν στην Τσεχοσλοβακία. Η Πράγα ήδη από τις αρχές του '50 ζήτησε από το Βελιγράδι να επιτρέψει την επανένωση των προσφυγόπουλων που ζούσαν στη Γιουγκοσλαβία με τους γονείς τους που εγκαταστάθηκαν στην Τσεχοσλοβακία, το Βελιγράδι όμως αγνόησε αυτές τις εκκλήσεις. Το 1952, όταν τελικά το Βελιγράδι ανταποκρίθηκε μερικώς στο αίτημα για αποστολή ορισμένων παιδιών στην Τσεχοσλοβακία, τα τσεχοσλοβακικά όργανα θεώρησαν ότι πρόκειται για κίνηση με προπαγανδιστικούς σκοπούς, καθώς και τα δύο καθεστώτα ανησυχούσαν ότι με την επανένωση οικογενειών θα καταστεί δυνατή η εγκατάσταση πρακτόρων της άλλης πλευράς στην επικράτειά τους. Έτσι τα παιδιά παρέμειναν για άλλα δύο χρόνια στους γιουγκοσλαβικούς παιδικούς σταθμούς. Η κατάσταση άλλαξε το 1954, λίγο μετά τη σταδιακή ομαλοποίηση των σοβιετο-γιουγκοσλαβικών σχέσεων. Η Πράγα συμμορφώθηκε με τη νέα γραμμή και έτσι το 1954 η Γραμματεία της ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας ενέκρινε απόφαση που επέτρεπε την αναχώρηση των σλαβόφωνων παιδιών για τη Γιουγκοσλαβία, όπου ζούσαν οι γονείς τους. Οι γονείς αυτών των παιδιών δεν επέστρεψαν στην Ελλάδα, καθώς διατηρούσαν έντονες ανησυχίες μετά την εκστρατεία που εξαπέλυσε η κυβέρνηση της Αθήνας εναντίον του σλαβομακεδονικού πληθυσμού, και γι' αυτό το λόγο επέλεξαν να εγκατασταθούν μόνιμα στη ΔΔ της Μακεδονίας.⁵⁸

Οι Έλληνες Σλαβομακεδόνες

Η γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας και της Θράκης ήταν ανέκαθεν πολυεθνική. Μετά τους βαλκανικούς πολέμους, τη μεταπολεμική χάραξη των συνόρων και την υπογραφή της *Συνθήκης του Νεϊγύ*, στα εδάφη που μοιράστηκαν μεταξύ τους η Βουλγαρία, η Ελλάδα και το Βασίλειο Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων επήλθε μια σημαντική ομογενοποίηση του ντόπιου πληθυσμού. Η διαδικασία αυτή συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τις μετακινήσεις ελληνικών ή σλαβόφωνων πληθυσμών προς τα κράτη των ομοειδών τους. Οι μετακινήσεις αυτές σε μεγάλο βαθμό προκλήθηκαν από μια πολιτική διακρίσεων την οποία υπέστησαν στις περιοχές της αρχικής τους εγκατάστασης την περίοδο 1912–1919. Η *Συνθήκη του Νεϊγύ*, η οποία προέβλεπε και την εθελοντική ανταλλαγή πληθυσμού μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, επέφερε νέα διάσταση στις μετακινήσεις πληθυσμών. Το λεγόμενο *Μακεδονικό* που αφορούσε τη χάραξη των συνόρων βάσει του εθνικού παράγοντα, φαινόταν να πλησιάζει στη λύση του.⁵⁹ Σύμφωνα με την επίσημη ελληνική απογραφή του 1928 οι σλαβόφωνοι αριθμούσαν μόλις 82.000 άτομα (ήτοι 1,4 %) σε έναν πληθυσμό που ξεπερνούσε τα έξι εκατομμύρια άτομα. Η πλειοψηφία εξ αυτών ζούσε στη Δυτική Μακεδονία, όπου αποτελούσαν περίπου το 6 % του ντόπιου πληθυσμού. Όπως και το Βελιγράδι στην περίπτωση της Μακεδονίας του Βαρδάρη, έτσι και η Αθήνα αρνήθηκε να αναγνωρίσει το σλαβόφωνο πληθυσμό της Μακεδονίας του Αιγαίου ως εθνική μειονότητα και σε συμφωνία

58 Hradečný (2000: 68–70), Ristović (2000: 89).

59 Kofos (1964: 42–43).

με τη Σύμβαση της Κοινωνίας των Εθνών για προστασία των μειονοτήτων, άρχισε να κάνει λόγο για Έλληνες που μιλούν σλαβική διάλεκτο.⁶⁰

Κατά τη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών οι σλαβόφωνοι Έλληνες σε σημαντικό βαθμό εξελληνίστηκαν. Αυτή η διαδικασία διακόπηκε την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, ο οποίος επέβαλε ένα καθεστώς διακρίσεων εις βάρος του μειονοτικού πληθυσμού, οι οποίες περιλάμβαναν και την απαγόρευση χρήσης της σλαβικής γλώσσας.⁶¹ Αυτό προκάλεσε τη ριζοσπαστικοποίηση του σλαβόφωνου πληθυσμού, ο οποίος κατά τη διάρκεια της Κατοχής έκλινε είτε προς το μέρος των Βουλγάρων, είτε προς το μέρος των κομμουνιστών. Το ΚΚΕ, πιστό στο πνεύμα του διεθνισμού, θεωρούσε τους Σλαβομακεδόνες εθνική μειονότητα, η πολιτική του όμως έναντι των Σλαβομακεδόνων δεν ήταν απαλλαγμένη από το στοιχείο του σορτοουνισμού.⁶² Η πόλωση του ελληνικού σλαβόφωνου πληθυσμού υπήρξε αποτέλεσμα της επίσημης κατοχικής πολιτικής και τελικά είχε μοιραίες συνέπειες, καθώς μετά τη λήξη της Κατοχής, υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει μαζί τις πατρογονικές του εστίες. Μετά τη λήξη του πολέμου οι Σλαβομακεδόνες έγιναν στόχος επιθέσεων διάφορων ακροδεξιών παραστρατιωτικών ομάδων, οι οποίες δικαιολογούσαν τη βία που ασκούσαν εις βάρος τους ως αντίμετρο για τις βιαιότητες που είχε υφιστάμενος ο ελληνικός πληθυσμός από τη βουλγαρική κατοχική οργάνωση Οχράνα ή από εξτρεμιστικά στοιχεία του Σλαβομακεδονικού Απελευθερωτικού Μετώπου (*Slavjanomakedonski Narodno Osloboditelen Front*, ΣΝΟΦ), οργάνωσης που την περίοδο του Εμφυλίου μετεξελίχθηκε σε ΝΟΦ.⁶³

Σε ό,τι αφορά την κατηγοριοποίηση των Σλαβομακεδόνων της Ελλάδας σύμφωνα με την εθνική τους ταυτότητα, είναι χαρακτηριστικά τα στοιχεία που ανακοίνωσε το 1947 ο Μιχαήλο Κεραμιντζέφ. Ο Κεραμιντζέφ, που ηγούνταν του ΝΟΦ και που η φράξιά του υποστήριζε τη γραμμή του ΚΚ Μακεδονίας, κατά τη διάρκεια της πρώτης «πανεθνικής» διάσκεψης της οργάνωσης χαρακτήρισε το 10 % των Σλαβομακεδόνων ως γκρεκομάνους, επικαλούμενος το φιλελληνικό τους – άρα εχθρικό – φρόνημά τους, ενώ το υπόλοιπο 90 % είχε ήδη αναπτυσσόμενη σλαβομακεδονική εθνική συνείδηση. Σημείωνε ότι μόνο το 20 % εξ αυτών αντιμετώπιζε παθητικά τον ένοπλο αγώνα του ΝΟΦ, το 30 % τον αντιμετώπιζε με συμπάθεια, ενώ το 40 % ήταν έτοιμο να συμμετάσχει σε αυτόν.⁶⁴ Στα τέλη του θέρους του 1949 ο ΔΣΕ και μαζί με αυτόν και η οργάνωση ΝΟΦ ηττήθηκαν από τον ελληνικό βασιλικό στρατό. Περίπου εκατό χιλιάδες Έλληνες πολίτες εγκατέλειψαν την χώρα φοβούμενοι δικαιολογημένα ότι θα υποστούν συνέπειες για την πραγματική ή υποτιθέμενη συμπάθεια που επέδειξαν έναντι των κομμουνιστών. Στις γραμμές των προσφύγων βρισκόταν και αρκετοί Σλαβομακεδόνες, ο δε συνολικός τους αριθμός, σύμφωνα με τους υπολογισμούς των ελληνικών αρχών, ανέρχονταν σε 35.000.⁶⁵

60 Στο ίδιο, 47–48.

61 Roudometof (1996: 253–301, 266).

62 Kofos (1964: 132–33), Karakasidou (1993: 453–477).

63 Tsivos (2012: 175).

64 Στο ίδιο, 178.

65 Kofos (1964: 186). Ο Μιχαηλίδης κάνει λόγο για 20.000 άτομα. Michailidis (2009: 77).

Μετά το σχίσμα Τίτο – Στάλιν πολλοί Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες δεν ενέκριναν τη φιλοσοβιετική γραμμή του ΚΚΕ και έγιναν στόχος αντιτιτοϊκών εκκαθαρίσεων. Μεταξύ τους βρίσκονταν και αρκετά υψηλά ιστάμενα στελέχη των σλαβομακεδονικών οργανώσεων.⁶⁶ Μπορούμε να αναφέρουμε χαρακτηριστικά τους Πασκάλ Μιτρέφσκι, Πάβλε Ρακόβσκι, Λάζο Ποπλαζάροφ, Βέρα Φότσεβα και Ουρανία Γιουρόκοβα, οι οποίοι παρέμειναν πιστοί στη γραμμή του ΚΚΕ μέχρι το τέλος του Εμφυλίου.⁶⁷ Τον Οκτώβριο του 1949 συνελήφθησαν στα προσφυγικά στρατόπεδα της Αλβανίας και με την κατηγορία ότι ήταν «πράκτορες του Τίτο» που συνέβαλαν στην ήττα του ΔΣΕ, καταδικάστηκαν τρία χρόνια αργότερα σε καταναγκαστικά έργα στη Σιβηρία. Μετά την άνοδο του Χρυστούφ και την ομαλοποίηση των σχέσεων Βελιγραδίου – Μόσχας τους χαρίστηκε η έκτιση του υπολοίπου των ποινών τους και τους επιτράπηκε να εγκαταλείψουν τη Σοβιετική Ένωση. Οι περισσότεροι από αυτούς εγκαταστάθηκαν στη Σοσιαλιστική Δημοκρατία (ΣΔ) της Μακεδονίας.⁶⁸

Υποψίες για «αντικρατική δραστηριότητα» στη Σοβιετική Ένωση και στους δορυφόρους της υπήρχαν και γι' άλλα κομματικά μέλη, Έλληνες και Σλαβομακεδόνες, είτε γιατί είχαν συγγενείς στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, είτε γιατί πέρασαν από το Μπούλκες.⁶⁹ Αργότερα, την περίοδο της ομαλοποίησης των σοβιετο-γιουγκοσλαβικών σχέσεων, ο Τίτο πρότεινε στους Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες από την Ελλάδα που ζούσαν στις ανατολικές χώρες να εγκατασταθούν στη ΣΔ της Μακεδονίας. Πολλοί εξ αυτών αποδέχτηκαν την πρόταση Τίτο γιατί οι όροι της εγκατάστασης ήταν αρκετά δελεαστικοί. Μαζί με αυτούς εγκαταστάθηκαν στη Γιουγκοσλαβία και ορισμένοι Έλληνες, οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν την πρόταση Τίτο, είτε γιατί ζούσαν σε μικτές οικογένειες με Σλαβομακεδόνες συντρόφους, είτε καθαρά για λόγους συμφέροντος. Την περίοδο 1968–1975 μόνο από την Τσεχοσλοβακία μετακόμισαν στη Γιουγκοσλαβία 1.226 Έλληνες πρόσφυγες, στην πλειοψηφία τους σλαβόφωνοι. Ακριβή στοιχεία για την εθνική τους ταυτότητα δεν είναι διαθέσιμα.⁷⁰

Όπως προαναφέρθηκε, οι Σλαβομακεδόνες εξ Ελλάδος εγκαταστάθηκαν στη ΛΔ της Μακεδονίας, όπου στην πλειοψηφία τους ταυτίστηκαν με το νεοδημιουργηθέν μακεδονικό έθνος.⁷¹ Οι τοπικές αρχές των Σκοπίων υποστήριξαν την απόφαση δημιουργίας οργάνωσης με την επωνυμία *Ένωση Προσφύγων από τη Μακεδονία του Αιγαίου* (*Sdruženieto na begalcite od Egejska Makedonija*). Αποστολή της οργάνωσης ήταν να στεγάσει όλους τους εξ Ελλάδος Σλαβομακεδόνες που ζούσαν στη ΛΔ της Μακεδονίας, οι οποίοι επιθυμούσαν να διατηρήσουν την πολιτιστική τους ταυτότητα, λαμβάνοντας παράλληλα από το κράτος μια ορισμένη οικονομική ενίσχυση. Επικεφαλής της Ένωσης βρισκόταν η Κεντρική Επιτροπή, κατά τόπους δε υπήρχαν διάφορες τοπικές επιτροπές. Η οργάνωση από την ίδρυσή της άρχισε να εκδίδει το περιοδικό *Φωνή του Αιγαίου* (*Glas na Egejcite*), το οποίο συχνά ανέπτυσε

66 Hradečný (2000: 20).

67 Στο ίδιο, 20.

68 Sfetis (1996: 245).

69 Boeschoten (2005: 56–58).

70 Tsivos (2012: 192).

71 Λαγάνη (1996: 51), Hradečný (2000: 36).

αλτρωτική εκστρατεία, γεγονός που επηρέαζε αρνητικά τις ελληνο-γιουγκοσλαβικές διπλωματικές σχέσεις. Το 1954 το περιοδικό απαγορεύτηκε και λίγο αργότερα αντικαταστάθηκε από το μηνιαίο περιοδικό *Μακεδονία* μαζί με την ετήσια έκδοση *Ημερολόγιο του Πατριώτη* (*Iselenicki Kalendar*).⁷²

Μολονότι οι Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες έτυχαν θετικής υποδοχής στη ΛΔ της Μακεδονίας και στη μεγάλη πλειοψηφία τους εντάχθηκαν κοινωνικά και οικονομικά στην ντόπια κοινωνία, αρκετοί εξ αυτών εξακολουθούσαν να θεωρούν την παραμονή τους στη Γιουγκοσλαβία ως προσωρινού χαρακτήρα. Αυτό τους οδήγησε, ακόμα τη δεκαετία του '50, να αρνούνται τη γιουγκοσλαβική υπηκοότητα. Σύμφωνα με επίσημες μακεδονικές εκθέσεις, ακόμα το 1952 το 25–30 % των Σλαβομακεδόνων σκέπτονταν τον επαναπατρισμό τους στην Ελλάδα. Μόνο κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του '50 εγκατέλειψαν αυτές τις σκέψεις κι άρχισαν να αποδέχονται την ιδέα μιας μόνιμης εγκατάστασης στη ΛΔ της Μακεδονίας. Σε αυτό διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο η δημιουργία και διάδοση της σλαβομακεδονικής ιστορίας ως τμήματος της εθνικής μακεδονικής ιστορίας, η οποία αποτέλεσε έναν από τους πυλώνες της ελληνο-γιουγκοσλαβικής διαφοράς για την ερμηνεία της ιστορίας και ένα μόνιμο εμπόδιο στην περαιτέρω ανάπτυξη των διμερών σχέσεων.⁷³

Οι σχέσεις Αθήνας – Βελιγραδίου

Από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου οι σχέσεις Αθήνας – Βελιγραδίου είχαν ουσιαστικά παγώσει εξαιτίας της υποστήριξης που παρείχε ο Τίτο στο ΚΚΕ. Μετά το ξέσπασμα του τελευταίου γύρου του Εμφυλίου Πολέμου ο Τίτο παρείχε στο ΚΚΕ όχι μόνο υλική βοήθεια αλλά και βάσεις στο γιουγκοσλαβικό έδαφος. Η ύπαρξη της κομμούνας στο Μπούλκες, η διαπλοκή του ΝΟΦ με τη ΛΔ της Μακεδονίας και το Βελιγράδι, καθώς και οι δηλώσεις για υποστήριξη της «μακεδονικής μειονότητας» στην Ελλάδα δεν άφησαν αδιάφορους τους πολιτικούς εκπροσώπους της Αθήνας. Περίπου 25.000 Έλληνες κομμουνιστές βρισκόνταν στη Γιουγκοσλαβία, ενώ τα σύνορα της χώρας με την Ελλάδα είχαν καταστεί διάτρητα. Η διαρκώς αυξανόμενη ένταση μεταξύ των δύο χωρών οδήγησε την Αθήνα να επιδώσει το Δεκέμβριο του 1946 επανειλημμένα διαβήματα στον ΟΗΕ σχετικά με γιουγκοσλαβικές παρεμβάσεις στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας. Το Συμβούλιο Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών πρόβη στη σύσταση ειδικής επιτροπής για την εξέταση των μεθοριακών επεισοδίων, ωστόσο η διαφορετική προσέγγιση των εκπροσώπων των δύο ψυχροπολεμικών στρατοπέδων στην υπόθεση δεν οδήγησε σε οποιαδήποτε συμπεράσματα. Γι' αυτό το λόγο η Ουάσιγκτον απευδύνθηκε στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, η οποία τον Οκτώβριο του 1947 αποφάσισε την εξέταση της «ελληνικής υπόθεσης» με τη δημιουργία νέας *Ειδικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για τα Βαλκάνια* (*United Nations Special Committee on the Balkans*, UNSCOB). Μετά την επιχείρηση απομάκρυνσης των Ελληνόπουλων

72 Kofos (1964: 200), Michailidis (2009: 79).

73 Ο Μιχαηλίδης επικεντρώνει την προσοχή του ειδικά σε ορισμένες πλευρές της διαδικασίας ένταξης: σπουδές, κατοικία, κοινωνικά επιδόματα. Michailidis (2009: 79–81).

η UNSCOB ασχολήθηκε και με αυτό το θέμα. Η δραστηριότητα της UNSCOB ωστόσο περιορίστηκε σημαντικά από το γεγονός ότι οι γείτονες της Ελλάδας, συμπεριλαμβανομένης της Γιουγκοσλαβίας, δεν επέτρεψαν την είσοδο των παρατηρητών στα εδάφη τους. Η αποστολή της UNSCOB έληξε επίσημα το καλοκαίρι του 1951, οι ελληνο-γιουγκοσλαβικές σχέσεις όμως σε σημαντικό βαθμό διευθετήθηκαν ήδη νωρίτερα.⁷⁴

Μετά το σχίσμα Τίτο – Στάλιν το Βελιγράδι περιόρισε σημαντικά τη βοήθειά του προς τους Έλληνες κομμουνιστές και το καλοκαίρι του 1949 έκλεισε οριστικά τα ελληνο-γιουγκοσλαβικά σύνορα, γεγονός που είχε άμεσες συνέπειες στην ήττα του ΔΣΕ. Η Γιουγκοσλαβία όμως επέμεινε στο αίτημα αναγνώρισης «μακεδονικής μειονότητας» στην Ελλάδα, με δικαιώματα και αυτονομία που θα εγγυούνταν οι υπερδυνάμεις μαζί με τον ΟΗΕ. Το αίτημα θεωρήθηκε απαράδεκτο εκ μέρους της Αθήνας και οποτεδήποτε το Βελιγράδι επανερχόταν σε αυτό, επακολούθουσαν σοβαρές επιπλοκές στις ελληνο-γιουγκοσλαβικές διαπραγματεύσεις. Οι συνέπειες της απομόνωσης της Γιουγκοσλαβίας εκ μέρους της *Κομμιντέρν* έπαιξαν σημαντικό ρόλο και γι' αυτό ο Τίτο αποφάσισε να αποσύρει το αίτημα από το προσκήνιο, αποκαθιστώντας τις διπλωματικές σχέσεις με την Αθήνα. Μολονότι η γιουγκοσλαβική πλευρά δεν απέσυρε το αίτημά της για τη μειονότητα, η ελληνική και η γιουγκοσλαβική Πρεσβεία άρχισαν να λειτουργούν περί τα τέλη Δεκεμβρίου 1950 και οι διπλωματικές σχέσεις των δύο χωρών εισήλθαν σε νέο στάδιο.⁷⁵

Σημαντική βελτίωση στις διμερείς σχέσεις σημειώθηκε το πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του '50 σε σχέση με την επίλυση των προβλημάτων ασφαλείας που αντιμετώπιζε η Γιουγκοσλαβία. Συνέπεια των τεταμένων σχέσεων του Βελιγραδίου με όλους τους γείτονές του, προέκυψε η ανάγκη εξόδου της Γιουγκοσλαβίας από την απομόνωση. Το 1952 το Βελιγράδι εκδήλωσε την ετοιμότητά του να υπερασπίσει τα νότια σύνορά του, γεγονός που ερμηνεύτηκε ως έμμεση απόρριψη εδαφικών διεκδικήσεων στην ελληνική Μακεδονία. Ακολούθησαν αμοιβαίες ανταλλαγές ανωτάτων στρατιωτικών παραγόντων στην Αθήνα και στο Βελιγράδι, οι οποίες ένα χρόνο αργότερα ολοκληρώθηκαν με την ελληνική αναγνώριση της γιουγκοσλαβικής ελεύθερης ζώνης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Ταυτόχρονα Γιουγκοσλαβία, Ελλάδα και Τουρκία υπέγραψαν τριμερή *Συνθήκη Φιλίας και Συνεργασίας* (1953) καθώς και *Συνθήκη Συμμαχίας, Πολιτικής Συνεργασίας και Αμοιβαίας Βοήθειας* (1954), οι οποίες οδήγησαν στην ίδρυση της λεγόμενης *Βαλκανικής Συμμαχίας*. Η αμοιβαία συνεργασία δεν διαταράχθηκε σημαντικά ούτε μετά την επαναφορά του θέματος της σλαβόφωνης μειονότητας εκ μέρους του Βελιγραδίου. Στη διεθνή σκηνή υπό την επιρροή αυτών των γεγονότων, τα οποία συνέπεσαν με τη λήξη της εποχής του σταλινισμού, άρχισε να γίνεται λόγος για στενότερες σχέσεις μεταξύ της Γιουγκοσλαβίας και της *Βορειοατλαντικής Συμμαχίας*. Ωστόσο ποτέ δεν υπήρξε επίσημη συμφωνία στρατιωτικής συνεργασίας μεταξύ Βελιγραδίου και ΝΑΤΟ.⁷⁶

Κατά το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του '50 υπό την επιρροή του Ψυχρού Πολέμου και του Κυπριακού, που οδήγησε στο πάγωμα των σχέσεων με την Τουρκία, το Βελιγράδι

74 Baerentzen (1987: 132–138).

75 Kofos (1964: 204–208).

76 Hatzivassiliou (2006: 36–42).

κατέστη *de facto* για την Αθήνα ο μοναδικός περιφερειακός σύμμαχος. Το ίδιο ίσχυε και για την Γιουγκοσλαβία, ειδικά μετά τα γεγονότα της Ουγγαρίας το 1956. Η ελληνο-γιουγκοσλαβική προσέγγιση κορυφώθηκε στο μεταίχμιο της δεκαετίας του '50 και του '60. Πραγματοποιήθηκαν διμερείς επισκέψεις ανωτάτων στελεχών του Γενικού Επιτελείου, των επικεφαλής της διπλωματίας Καρντέλι και Αβέρωφ, ενώ ακολούθησε επίσκεψη του Τίτο στην Αθήνα και του Κωνσταντίνου Καραμανλή στο Βελιγράδι. Τελικά ακόμα και το βασιλικό ζεύγος της Ελλάδας πραγματοποίησε συμβολική επίσκεψη στο νησάκι Μπριόνι, θερινό θέρετρο του Τίτο. Τον Ιούνιο του 1959 οι υπουργοί Εξωτερικών της Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας υπέγραψαν στην Αθήνα πακέτο ένδεκα διμερών συμφωνιών για υποθέσεις που αφορούσαν σε διασυνοριακές επαφές, τουρισμό, καταβολή αποζημιώσεων για τις ελληνικές περιουσίες που εθνικοποιήθηκαν στη Γιουγκοσλαβία, καθώς και για την οικονομική, τεχνική και ενεργειακή συνεργασία.⁷⁷

Ωστόσο σε τακτικά χρονικά διαστήματα επανεμφανιζόταν το *Μακεδονικό Ζήτημα*. Όταν τη δεκαετία του '60, συνέπεια της πολιτικής χαλάρωσης, ορισμένες γιουγκοσλαβικές δημοκρατίες άρχισαν να απαιτούν μεγαλύτερη πολιτική αυτονομία, το μειονοτικό ζήτημα οδήγησε σε άλλη μια ελληνο-γιουγκοσλαβική κρίση. Σε αυτό το θέμα η ελληνική διπλωματία παρέμεινε ανυποχώρητη. Ο Καραμανλής επιπλέον γνώριζε ότι οποιαδήποτε υποχώρηση θα εξασθενούσε περαιτέρω την ήδη ασταθή θέση του στην ελληνική πολιτική σκηνή, ενισχύοντας την αντιπολίτευση. Γι' αυτό το λόγο στις αρχές του 1962 η Ελλάδα έθεσε τέρμα στη συμφωνία για τις διασυνοριακές επαφές. Η αμοιβαία διαφορά υποχώρησε προσωρινά την περίοδο της κουβανικής κρίσης. Μετά την εκλογική νίκη της *Ένωσης Κέντρου* του Γεωργίου Παπανδρέου επανήλθε σε ισχύ η συμφωνία για τις διασυνοριακές επαφές και κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στο Βελιγράδι το 1965 ο Παπανδρέου διεύρυνε τις συμφωνίες συνεργασίας στους τομείς της βιομηχανίας, του πολιτισμού και του τουρισμού. Όταν όμως το Βελιγράδι κατά τη διάρκεια της επίσκεψης επανέφερε το *Μακεδονικό*, ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν μπόρεσε να αντέξει τις πιέσεις της αντιπολίτευσης, οι οποίες οδήγησαν σε μια εσωτερική πολιτική κρίση συνέπεια της οποίας η κυβέρνησή του έπεσε.⁷⁸

Οι σχέσεις Αθήνας – Βελιγραδίου από τον Απρίλιο του 1967 και για τα επόμενα χρόνια πάγωσαν μετά την εγκαθίδρυση της χούντας, η οποία υιοθέτησε μια έντονη αντισλαβική πολιτική. Αμέσως μετά το Βελιγράδι αποκατέστησε τις επαφές του με το ΚΚΕ, ενώ διατήρησε επαφές και με τους πρώην πολιτικούς εκπροσώπους της Ελλάδας στο εξωτερικό, τόσο με τον Καραμανλή όσο και με τον Ανδρέα Παπανδρέου. Μετά τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968 η *Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών* ανέπτυξε σχέσεις με την αναθεωρητική πτέρυγα του ελληνικού κόμματος.⁷⁹ Η γιουγκοσλαβική πολιτική έναντι της ελληνικής δημοκρατικής αντιπολίτευσης κατά τη διάρκεια της χούντας αποδείχτηκε καθοριστική για τις σχέσεις των δύο χωρών στο διάστημα της μεταπολίτευσης. Από το 1976 επαναλήφθηκαν κανονικά οι διμερείς ανταλλαγές μεταξύ στρατιωτικών και πολιτικών εκπροσώπων των δύο

77 Iatrides (1968: 112–113).

78 Hatzivassiliou (2006: 114–116, 176–179).

79 Ristović (2008: 261–277).

χωρών. Περί τα τέλη της δεκαετίας του '70 το Βελιγράδι σύσφιξε περαιτέρω τις σχέσεις τους με το αντιπολιτευόμενο ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου. Ωστόσο οι σχέσεις αυτές δεν οδήγησαν αργότερα σε υπογραφή αμυντικού συμφώνου, ενώ η Γιουγκοσλαβία δίσταζε να υποστηρίξει την πολιτική των αδεσμεύτων που διακήρυττε ο Παπανδρέου.⁸⁰

Η δεκαετία του '80 επέφερε μια σημαντική τομή στη γιουγκοσλαβική και στην ελληνική πολιτική. Μετά το θάνατο του Τίτο η κυβέρνηση του Βελιγραδίου ενίσχυσε τις σχέσεις της με την *Ευρωπαϊκή Κοινότητα*.⁸¹ Από την άλλη πλευρά η Ελλάδα υπό την ηγεσία του Ανδρέα Παπανδρέου και την υιοθέτηση της λεγόμενης βόρειας πολιτικής, αναζωογόνησε τις σχέσεις της με το Ανατολικό Μπλοκ και τη Μόσχα. Στην περιοχή των Βαλκανίων η Αθήνα μαζί με τη Σόφια, το Βουκουρέστι και το Βελιγράδι επιχείρησε να εγκαθιδρύσει μια ζώνη χωρίς πυρηνικά όπλα.⁸² Η μεγαλύτερη επιτυχία στα πλαίσια της διμερούς και πολυμερούς βαλκανικής συνεργασίας από τις αρχές της δεκαετίας του '40 μπορεί να χαρακτηριστεί η διάσκεψη των υπουργών Εξωτερικών τον Οκτώβριο του 1988 στο Βελιγράδι, στην οποία συναντήθηκαν οι επικεφαλές των διπλωματικών υπηρεσιών της Αλβανίας, της Βουλγαρίας, της Γιουγκοσλαβίας, της Ελλάδας, της Ρουμανίας και της Τουρκίας. Τότε τέθηκε σε εφαρμογή η διαδικασία περιφερειακής συνεργασίας στους τομείς της οικονομίας, της βιομηχανίας, των συγκοινωνιών, του πολιτισμού και της ανθρωπιστικής βοήθειας. Ακολούθησαν ορισμένες ακόμα πολυμερείς συναντήσεις στις οποίες προτάθηκαν νέα σχέδια συνεργασίας. Αυτή η διαδικασία, η οποία χαρακτηρίστηκε *Διαδικασία βαλκανικής πολυμερούς συνεργασίας*, δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Η συνάντηση του Οκτωβρίου 1990 στα Τίρανα εκτυλίχθηκε υπό εντελώς διαφορετικές συνθήκες και ενόψει των επερχόμενων γεγονότων στα Βαλκάνια, ειδικότερα στη Γιουγκοσλαβία, η περιφερειακή συνεργασία τα επόμενα χρόνια *de facto* παρέλυσε. Η συνάντηση της Σόφιας που είχε σχεδιαστεί για το 1991 δεν πραγματοποιήθηκε και η σταδιακή προσέγγιση επανήλθε μόνο μετά τη λήξη των γιουγκοσλαβικών πολέμων, οι οποίοι σήμαναν το τέλος της Ομοσπονδιακής Γιουγκοσλαβίας.⁸³

Επίλογος

Μετά την πτώση της Ομοσπονδιακής Γιουγκοσλαβίας δεν παρατηρήθηκαν σημαντικές μεταβολές σε ό,τι αφορά την ελληνική εγκατάσταση σε αυτές τις περιοχές, ωστόσο οι δημογραφικές μετρήσεις κατέγραψαν ορισμένες αλλαγές. Ενώ στη Σλοβενία και στην Κροατία Έλληνες δηλώνουν μόνο μερικές δεκάδες άτομα (54 και 50 αντίστοιχα),⁸⁴ στη Σερβία η επίσημη απογραφή του 2002 κατέγραψε 572 Έλληνες.⁸⁵ Παρά ταύτα το Βελιγράδι

80 *Yugoslav Party Secretary to Visit Athens, 25 September 1978* [online].

81 Šesták et al. (1998: 553).

82 *Yugoslavia and 'A Nuclear-Free Zone' in the Balkans, 14 May 1982* [online].

83 Sotiropoulos – Veremis (2001: 13).

84 *Number of ethnic Greeks (most recent) by country* [online].

85 Στο ίδιο. Το Εθνικό Συμβούλιο της ελληνικής μειονότητας στη Σερβία το 2007 ανέφερε πως στη Σερβία ζούσαν 4.500 άτομα ελληνικής καταγωγής. Βλ. *Network of Committees for Human Rights in Serbia (CHRIS), Serbia*.

αναγνωρίζει υποδειγματικά στους Έλληνες δικαιώματα εθνικής μειονότητας. Εκτός από το Εθνικό συμβούλιο της ελληνικής μειονότητας (*Nacionalni savet grčke nacionalne manjine*), το οποίο ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 2004,⁸⁶ στη Σερβία δραστηριοποιείται και ο Σύλλογος Ελλήνων της Σερβίας – Ρήγας Φεραίος (*Udruženje Grka u Srbiji – Riga od Fere*) με 1.615 μέλη⁸⁷ καθώς και η Εταιρεία σερβο-ελληνικής φιλίας (*Društvo srpsko-grčkog prijateljstva*) η οποία φέρεται να διαθέτει δύομισι χιλιάδες μέλη.⁸⁸

Αρκετά διαφορετική είναι η κατάσταση στη σημερινή Δημοκρατία της Μακεδονίας, την οποία η ελληνική διπλωματία εξακολουθεί να χαρακτηρίζει Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (The former Yugoslav Republic of Macedonia, FYROM), η οποία μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας σε σημαντικό βαθμό απάλλαξε τις σχέσεις Αθήνας – Βελιγραδίου από το λεγόμενο Μακεδονικό. Υπό τις παρούσες συνθήκες στο νομικό καθεστώς της FYROM δεν μπορούμε να βρούμε μια διμερή ή πολυεθνική συμφωνία που θα δήλωνε την παρουσία ελληνικής μειονότητας στη Δημοκρατία της Μακεδονίας. Το προσέμιο του Συντάγματος του 1991 αναφέρει ρητά την ύπαρξη Αλβανών, Τούρκων, Βλάχων και Ρομά, ωστόσο δεν κατονομάζει Έλληνες.⁸⁹ Ορισμένοι Έλληνες εθνικιστές εξακολουθούν να ισχυρίζονται ότι οι Έλληνες και οι Έλληνες Βλάχοι αριθμούν περίπου 200.000 κατοίκους στη σημερινή Δημοκρατία της Μακεδονίας. Αυτό το στοιχείο είναι πολύ κοντά με τον ισχυρισμό μυστικής έκθεσης της ελληνικής στρατιωτικής κατασκοπείας η οποία το Μάιο του 1991 έκανε λόγο για 240.000 άτομα με καθαρά ελληνικό φρόνημα τα οποία ζούσαν στη Δημοκρατία της Μακεδονίας. Επίσημος αποδέκτης της έκθεσης αυτής κατέστη το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς και η κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Μητσotάκη.⁹⁰ Το ελληνικό Προξενείο στα Σκόπια κατέγραψε στην απογραφή του 2002 περίπου 400 Έλληνες εγκατεστημένους στη Δημοκρατία της Μακεδονίας, στην πλειοψηφία τους εμπόρους και επιχειρηματίες. Σε ό,τι αφορά το θέμα της εθνικής αυτοδιάθεσης και των συναφών πολιτικών αιτημάτων, δεν υπάρχει σήμερα στη Δημοκρατία της Μακεδονίας ομάδα ή σύλλογος Ελλήνων που να διεκδικεί μειονοτική προστασία.⁹¹

Κι ενώ μέχρι σήμερα η παρουσία των Ελλήνων στα εδάφη της πρώην Γιουγκοσλαβίας δεν έπαυσε, δεν μπορεί να γίνει λόγος για συνεχή ύπαρξη εθνικής μειονότητας. Αντιθέτως μετά την ίδρυση της ανεξάρτητης Γιουγκοσλαβίας δεν δημιουργήθηκε καμία αυτόνομη ομάδα Ελλήνων, με εξαίρεση την ολιγοετή δραστηριότητα της ελληνικής πολιτικής

Alternative Report submitted pursuant to Article 25 Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. September, 2007 [online], 7.

86 *Nacionalni savet grčke nacionalne manjine* [online].

87 *Network of Committees for Human Rights in Serbia (CHRIS), Serbia. Alternative Report submitted pursuant to Article 25 Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. September, 2007* [online], 85.

88 *Ethnic Minorities in Serbia. An overview. February 2008* [online].

89 Milosavljeski (2004).

90 Michas (2002: 54).

91 Ελένη Πέτροουλα, ελληνικό διπλωματικό γραφείο στα Σκόπια, ηλεκτρονική απάντηση σε ερώτηση της αρθρογράφου, 24 Αυγούστου 2012.

προσφυγιάς, η οποία συμπεριλάμβανε και άτομα που δεν ήταν πολιτικοί πρόσφυγες, ωστόσο η ύπαρξή της προκαθορίστηκε από τις εξελίξεις του Εμφυλίου. Μετά το σχίσμα Τίτο – Στάλιν από τους πρόσφυγες αφαιρέθηκαν τα προνόμιά τους και στην περίπτωση που παρέμειναν στη Γιουγκοσλαβία (στην πλειοψηφία τους ως σλαβόφωνη προσφυγιά), λόγω και των πιέσεων του περίγυρου, απώλεσαν τα εθνικά τους χαρακτηριστικά. Από την άλλη πλευρά μπορούμε να παρατηρήσουμε μια συνέχεια στις διπλωματικές σχέσεις Αθήνας – Βελιγραδίου, οι οποίες δεν διακόπηκαν ούτε την περίοδο του Εμφυλίου, κατά τη διάρκεια του οποίου και ο Τίτο υποστήριζε ενεργά το ΚΚΕ μέχρι το 1948, παρά τις έντονες αντιδράσεις της Αθήνας. Μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας η Σερβία απαλλάχτηκε από το *Μακεδονικό Ζήτημα* και ακόμα στην περίοδο των Γιουγκοσλαβικών πολέμων οι σχέσεις Αθήνας – Βελιγραδίου παρέμειναν φιλικές.

Βιβλιογραφία

- Λαγάνη, Ει. 1996. *Το «Παιδομάζωμα» και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, 1949–1953. Μια κριτική προσέγγιση.* Αθήνα.
- Μαραντζίδης, Ν. 2010. *Η ιστορία του ΔΣΕ.* Αθήνα.
- Μητσόπουλος, Θ. 1979. *Μείναμε Έλληνες. Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες.* Αθήνα.
- Μιχαηλίδης, Ι. Δ. 2001. Ανθρωπισμός και πολιτική: τα «παιδιά του Παιδομαζώματος» στη Γιουγκοσλαβία, 1948–1954, *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 12–13, 209–220.
- Μιχαηλίδης, Ι. Δ. 2005. Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας (1944–1954). In Ε. Βουτυρά – Β. Δαλκαβούκης – Ν. Μαραντζίδης – Μ. Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη.* Θεσσαλονίκη, 31–44.
- Παπανδριανός, Ι. 1993. *Οι Έλληνες απόδημοι στις γιουγκοσλαβικές χώρες (18^{ος}–20^{ός} αιώνας).* Θεσσαλονίκη.
- Σφέτας, Σ. 1996. *Ανεπιθύμητοι σύμμαχοι και ανεξέλεγκτοι αντίπαλοι: οι σχέσεις ΚΚΕ και ΝΟΦ στη διάρκεια του Εμφυλίου (1946–1949).* Θεσσαλονίκη.
- Baerentzen, L. 1987. The ‘Paidomazoma’ and the Queen’s Camps. In L. Baerentzen – J. O. Iatrides – O. Smith (eds.), *Studies in the History of the Greek Civil War, 1945–1949.* Copenhagen, 127–158.
- Banac, I. 1995. The Tito-Stalin Split and the Greek Civil War. In J. O. Iatrides – L. Wrigley (eds.), *Greece at the Crossroads: The Civil War and Its Legacy.* Pennsylvania, 258–273.
- Bataković, D. 2006. A Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective, *Balkanica* 36, 113–128.
- Boeschoten, R. Van 2005. «Ενότητα και Αδελφότητα». Σλαβομακεδόνες και Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη. In Ε. Βουτηρά – Β. Δαλκαβούκης –

- N. Μαραντζίδης – Μ. Μποντίλα (επιμ.), «Το όπλο παρά πόδα». Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη. Θεσσαλονίκη, 45–72.
- Brown, K. 2003. *The Past in Question: Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation*. Princeton.
- Cowan, J. K. (ed.) 2000. *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*. London.
- Danforth, M. L. – Boeschoten, R. Van 2011. *Children of the Greek Civil War: Refugees and the Politics of Memory*. Chicago.
- Hatzivassiliou, E. 2006. *Greece and the Cold War: Front Line State, 1952–1967*. London.
- Hradečný, P. et al. 1998. *Dějiny Řecka*. Praha.
- Hradečný, P. 2000. *Řecká komunita v Československu. Její vznik a počáteční vývoj (1948–1954)*. Praha.
- Iatrides, J. O. 1968. *Balkan triangle. Birth and Decline of an Alliance Across Ideological Boundaries*. Paris.
- Kadlecová, L. 2012. „Těšili jsme se, že unikneme válce.“ Děťtí uprchlíci na trase Řecko – Československo. In K. Králová – K. Tsivos (eds.), *Vyschly nám slzy... Řečtí uprchlíci v Československu*. Praha, 91–110.
- Karakasidou, A. 1993. Fellow Travellers, Separate Roads: The KKE and the Macedonian Question, *East European Quarterly* 27, 453–477.
- Kofos, E. 1964. *Nationalism and Communism in Macedonia*. Thessaloniki.
- Kofos, E. 1995. The Impact of the Macedonian Question on the Civil Conflict in Greece, 1943–1949. In J. O. Iatrides – L. Wrigley (eds.), *Greece at the Crossroads: The Civil War and Its Legacy*. Pennsylvania, 274–318.
- Koltsidas, A. M. 2008. *Greek education in Monastir – Pelagonia. Organisation and Operation of Greek Schools, Cultural Life*. Thessaloniki.
- Králová, K. – Tsivos, K. 2012. „Všichni do války! Vše pro vítězství!“ Občanská válka a počátky řecké emigrace. In K. Králová – K. Tsivos (eds.), *Vyschly nám slzy... Řečtí uprchlíci v Československu*. Praha, 24–54.
- Mackridge, P. – Yannakakis, E. (eds.) 1997. *Ourselves and Others: The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*. Oxford.
- Michailidis, I. D. 2009. Searching for a Motherland: Slav-Macedonian Political Refugees in the People’s Republic of Macedonia (1944–2003). In D. Tziouvas (ed.), *Greek Diaspora and Migration since 1700: Society, Politics and Culture*. Farnham, 73–82.
- Michas, T. 2002. *Unholy Alliance: Greece and Milošević’s Serbia*. College Station, Texas.
- Richter, H. 1985. *British Intervention in Greece. From Varkiza to Civil War, February 1945 to August 1946*. London.
- Ristović, M. 2000. *A Long Journey Home: Greek Refugee Children in Yugoslavia 1948–1960*. Thessaloniki.
- Ristović, M. 2006. *Το πείραμα Μπούλκερ: «Η Ελληνική Δημοκρατία» στη Γιουγκοσλαβία 1945–1949*. Θεσσαλονίκη.

- Ristović, M. 2008. Yugoslavia and Greek Political Emigration during Military Dictatorship, 1967–1974. In K. Svolopoulos – K. E. Botsiou – E. Hatzivassiliou (eds.), *Konstantinos Karamanlis in the Twentieth Century I*. Athina, 261–277.
- Roudometof, V. 1996. Nationalism and Identity Politics in the Balkans: Greece and the Macedonian Question, *Journal of Modern Greek Studies* 14.2, 253–301.
- Rychlík, J. – Kouba, M. 2003. *Dějiny Makedonie*. Praha.
- Smith, O. 1996. History Made to Fit All Occasions: the KKE View of the December Events, *Journal of the Hellenic Diaspora* 22, 57–68.
- Sobolevski, M. 2000. Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji, *Dijalog povjesničara-istoričara* 2, 396–410.
- Sotiropoulos, D. A. – Veremis, T. 2001. *Is Southeastern Europe Doomed to Instability? A Regional Perspective*. London.
- Stojanović, M. 1996. Počeci nastave grčkog jezika kod Srba, *Balkanica* 27, 263–271.
- Stojković, L. 1952. *National minorities in Yugoslavia*. Beograd.
- Šesták, M. et al. 1998. *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha.
- Tsivos, K. 2012. *Řecká emigrace v Československu (1948–1968). Od jednoho rozštěpení k druhému*. Praha.
- Vervenioti, T. 2010. The Children of the Greek Civil War. Saved or Kidnapped?, *Studia Territorialia: Acta Universitatis Carolinae – Supplementum* I.1, 117–136.
- Winnifrieth, T. J. 2002. Vlachs. In R. Clogg (ed.), *Minorities in Greece. Aspects of a Plural Society*. London, 112–121.
- Yannakakis, I. 2004. Die griechischen Opfer des Kommunismus. In S. Courtois – N. Werth (eds.), *Das Schwarzbuch des Kommunismus 2. Das schwere Erbe der Ideologie*. München, 447–468.

Πηγές

Εθνικό Αρχείο Πράγας (NA Praha, fond 100/3 – MO ÚV KSČ), φάκελος 133, αρχ. μονάδα 526: το ακριβές περιεχόμενο της Εισήγησης και της Απόφασης της 7^{ης} Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ στα τσεχικά.

Ηλεκτρονικές Πηγές

Ethnic Minorities in Serbia. An overview. February 2008 [online]. Πρόσβαση από: <http://www.osce.org/serbia/30908> [15 Σεπτεμβρίου 2012].

Milosavljeski, S. 2004. Minorities in Macedonia in the Political and Constitutional Acts: from the 1903 Krushevo Manifest to the 2001 Constitutional Amendments. *New Balkan Politics* 7–8 [online]. Πρόσβαση από: <http://www.newbalkanpolitics.org.mk/item.php?id=104&issue=1#.Un-P-CePCPM> [15 Σεπτεμβρίου 2012].

- Nacionalni savet grčke nacionalne manjine* [online]. Πρόσβαση από: <http://www.gnm.rs/o-nama> [15 Σεπτεμβρίου 2012].
- Network of Committees for Human Rights in Serbia (CHRIS), Serbia. Alternative Report submitted pursuant to Article 25 Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. September, 2007* [online]. Πρόσβαση από: http://www.minelres.lv/coe/report/ShadowReport_Voivodina_CHRIS.pdf [15 Σεπτεμβρίου 2012].
- Number of ethnic Greeks (most recent) by country. NationMaster* [online]. Πρόσβαση από: http://www.nationmaster.com/graph/peo_gre_dia_num_of_gre_in_all_cou_num_of_eth_gre-number-greeks-all-countries-ethnic [15 Σεπτεμβρίου 2012].
- Οι Ελληνικές παροικίες στις πρώην Γιουγκοσλαβικές χώρες* [online]. Πρόσβαση από: <http://www.fhw.gr/projects/migration/15-19/gr/v2/yugoslavia.html> [28 Ιουνίου 2012].
- Popolazione dell Impero otomano, 1911* [online]. Πρόσβαση από: <http://www2.units.it/storia/corsi/Dogo/tabelle/popolaz-ottomana1911.jpg> [28 Ιουνίου 2012].
- The Covenant of the League of Nations (Including Amendments adopted to December, 1924). Avalon Project at Yale Law School on The Laws of War* [online]. Πρόσβαση από: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp [6 Ιουλίου 2012].
- Yugoslav Party Secretary to Visit Athens, 25 September 1978. HU OSA 300-8-3-11477. Open Society Archives at Central European University, Budapest* [electronic record, online]. Πρόσβαση από: <http://www.osaarchivum.org/greenfield/repository/osa:ec8da696-845b-4b10-b7e7-83014f6e7ee2> [16 Αυγούστου 2012].
- Yugoslavia and 'A Nuclear-Free Zone' in the Balkans, 14 May 1982. HU OSA 300-8-3-12028. Open Society Archives at Central European University, Budapest* [electronic record, online]. Πρόσβαση από: <http://www.osaarchivum.org/greenfield/repository/osa:43da2836-a179-4431-a06d-b989bad664b6> [16 Αυγούστου 2012].

Αυτόματη γραφή στην Ύψικάμινο του Ανδρέα Εμπειρίκου και στον Απόλυτο νεκροθάφτη του Βίτεζσλαβ Νέτζβαλ

Nicole Votavová Sumelidisová

Ο υπερρεαλισμός στην πρώτη φάση της εξέλιξής του, που από τον Αντρέ Μπρετόν ονομάστηκε «εποχή μύησης», βασίζεται στην άποψη την οποία ο κύριος εκπρόσωπός της εξέφρασε στο πρώτο μανιφέστο του κινήματος (*Manifeste du surréalisme*, 1924), δηλαδή ότι το ανθρώπινο μυαλό έχει την ικανότητα να αποδεσμευτεί από τους περιορισμούς της λογικής και του συνειδητού ελέγχου. Η αυτόματη γραφή ως τρόπος ελεύθερης έκφρασης του ανθρώπινου υποσυνειδήτου έγινε σ' αυτή τη φάση κύρια υπερρεαλιστική μέθοδος που δοκιμάστηκε πρώτα από τον Μπρετόν και τον Φιλίπ Σουπώ στα *Μαγνητικά Πεδία* (*Champs magnétiques*, 1919) και στα ακόλουθα χρόνια της δεκαετίας του '20 από πολλούς άλλους Γάλλους υπερρεαλιστές, για να εγκαταλειφθεί τελικά και αντικατασταθεί με άλλες εκφραστικές μεθόδους.

Η παρούσα μελέτη θα εξετάσει την αυθεντικότητα της αυτόματης γραφής στον χώρο της ελληνικής και τσεχικής υπερρεαλιστικής ποίησης του μεσοπολέμου, συγκεκριμένα της δεκαετίας του '30 όταν ο υπερρεαλισμός κάνει την πρώτη εμφάνισή του και στις δύο χώρες.

Στο πρώτο μέρος θα αναφερθώ στα διαφορετικά λογοτεχνικά συμφραζόμενα της εποχής στην Ελλάδα και στην Τσεχία, στις πρώτες εμφανίσεις των πρωτοποριακών κινήματων και στις τοπικές ιδιαιτερότητές τους. Θα ακολουθήσει η ανάλυση των επιλεγμένων έργων από άποψη της χρήσης της αυτόματης γραφής, όπως και διερεύνηση άλλων σχετικών στοιχείων, δηλαδή της υπερρεαλιστικής μεταφοράς, της θεματολογίας και του λεξιλογίου.

Για την ανάλυση επέλεξα την πρώτη συλλογή του Ανδρέα Εμπειρίκου την *Ύψικάμινο* (1935), που θεωρείται η μόνη ένδειξη αυτόματης γραφής στην ελληνική μεσοπολεμική λογοτεχνία,¹ και τη συλλογή *Απόλυτος νεκροθάφτης* (*Absolutní hrobař*, 1937) του Βίτεζσλαβ Νέτζβαλ (Vítězslav Nezval), η οποία αποτελεί το αποκορύφωμα των τάσεων του ποιητή προς τον υπερρεαλισμό.²

Η ελληνική μεσοπολεμική ποίηση

Η ελληνική λογοτεχνία την πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία αναπτύσσεται στο κλίμα της μικρασιατικής καταστροφής, με την διάφευση όλων των ελπίδων για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Εμφανίζεται νέα λογοτεχνική γενιά που εγκαταλείπει τα μεγάλα εθνικιστικά θέματα που ανέπτυξαν ο Παλαμάς, ο Ίων Δραγούμης, η Πηνελόπη Δέλτα και άλλοι

1 Εμπειρίκος (1991).

2 Nezval (1937).

και επικεντρώνεται στον εσωτερικό κόσμο των ποιητών. Η γενική ατμόσφαιρα της απαισιοδοξίας και της παραίτησης δεν ήταν η μόνη αιτία της αλλαγής, αλλά αποτέλεσε γόνιμο έδαφος για τις λογοτεχνικές τάσεις, τις πρώτες εκφράσεις των οποίων παρατηρούμε ήδη πριν τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, π.χ. στην πρώτη συλλογή του Κώστα Ουράνη *Spleen* (1912).³

Εκτός από την ποίηση του Καβάφη, που όμως έγινε γνωστή σε ευρύτερο κοινό μετά το θάνατο του ποιητή, δεν έχουμε στην ελληνική λογοτεχνία σημαντικότερες εκφράσεις του μοντερνισμού, ούτε από άποψη θεμάτων, ούτε όσον αφορά τη μορφή. Αν και ήδη από το 1915 εκδίδεται ο *Πρόλογος στη ζωή του Άγγελου Σικελιανού*, συλλογή στην οποία ο ποιητής αξιοποιεί τις τάσεις προς την απελευθέρωση του στίχου, ο ίδιος επιστρέφει αργότερα στην έμμετρη ποίηση. Μερικά βήματα προς τον ελεύθερο στίχο είχαν πραγματοποιήσει ο Καβάφης, ο Καρυωτάκης και ιδιαίτερα ο Παπατσώνης, αλλά έως τη δεκαετία του '30 υπάρχουν μόνο σποραδικές εμφανίσεις.

Από τα έργα των νεορομαντικών της δεκαετίας του '20 βρίσκουμε ενδιαφέροντα στοιχεία μοντερνισμού στην ποίηση και την πεζογραφία του Ρώμου Φιλύρα. Στο αυτοβιογραφικό διήγημα *Η παράδοση αυτοβιογραφία του ποιητή Ρώμου Φιλύρα* (1927) παρατηρούμε εσωτερικό μονόλογο και αλλαγές οπτικής γωνίας του συγγραφέα, δηλαδή στοιχεία που σύμφωνα με τον Hans Robert Jauss έχουν ως αποτέλεσμα την απόκλιση ανάμεσα στο έργο και στον ορίζοντα προσδοκιών του αναγνώστη και οδηγούν στη μελλοντική μεταβολή του.⁴ Η κατάργηση της διάκρισης ανάμεσα στην πρόζα και την ποίηση και οι τολμηρές μεταφορές με χαλαρή λογική αλληλουχία είναι άλλα μοντερνιστικά στοιχεία των αυτοαναφορικών έργων του Φιλύρα, λόγω των οποίων θεωρήθηκε πρόδρομος των Ελλήνων υπερρεαλιστών.⁵ Το παρακάτω απόσπασμα είναι από το ποίημα *Και έπειτα εγώ νεκρός* της συλλογής *Η ζωή μου στ' Δρομοκαίτειο* (1928), που εκδόθηκε ένα χρόνο μετά τον εγκλεισμό του συγγραφέα σε ψυχιατρείο.⁶

Και έγδυνόσουνα. Και έφοροῦσες ἐσὸν ἀραχνοῦφραντο νυκτικὸ καὶ ἐγὼ ἀπ' ἔξω τὰ σάβανά μου. Ἡ κάμαρά σου εὐγενικιά, χαριτωμένη μικρή, ἀρωματικὴ κι ἀπ' ἔξω ἀπέραντος, μαύρος ὁ δρόμος. Τώρα κάτσε ἐσὸν καὶ κοιμήσου, ἐγὼ τραβῶ. Ἡ μουσικὴ ἀς προηγηθῆ. Ἄγνωστοι κόσμοι, πεθαμένοι ἀστέρες, πλανῆται μὲ χρυσὲς οὐρές, ἀς ἔμπον μπροστά. Ὁ γαλαξίας ἀς ἀκολουθῆ σὰν χρυσὴ διαδήλωσις. Ἐπειτα ἀς παραταχθοῦν τὰ ἔξαπτέρυγα τῶν ἐρώτων. Ἐπειτα ὁ ἵππος μου ὁ πολεμικός. Κι ἔπειτα ἐγὼ, ὁ νεκρός.

Σημαντικὴ ἀλλαγὴ ἐρχεται με τὴ Γενιά του '30, που μαυιφέστο τῆς θεωρήθηκε τὸ *Ελεύθερο Πνεῦμα* του Γιώργου Θεοτοκά. Ο κύριος στόχος τῆς νέας λογοτεχνικῆς γενιάς εἶναι ἡ ἀνανέωση τῆς λογοτεχνίας, σύμφωνα με τὰ βασικά ἐργα του ευρωπαϊκοῦ μοντερνισμού τῆς δεκαετίας του '20 που μεταφράζονται στα ελληνικά (Gide, Huxly, Woolf, Joyce κ.α.).

3 Γαραντούδης (2010: 464–487).

4 Jauss (1982).

5 Βάρναλης (1958).

6 Φιλύρας (1999: 68).

Παράλληλα όμως κύριο γνώρισμά της είναι η ελληνικότητα, που εκφράζεται με διάφορους τρόπους. Ένας από αυτούς είναι οι αναφορές στην αρχαία ελληνική μυθολογία, η τεχνική της μυθικής μεθόδου του Γιώργου Σεφέρη (μεταφραστής του T. S. Eliot) και άλλων συγγραφέων που βασίζεται στην «αντικειμενική συστοιχία» ανάμεσα στο μύθο (ή την ιστορία) και σε στοιχεία του παρόντος. Άλλος τρόπος έκφρασης της ελληνικότητας είναι η έμφαση που δίνεται στα μοτίβα του ελληνικού τοπίου (Ελύτης).

Από τα ευρωπαϊκά πρωτοποριακά ρεύματα στην ελληνική μεσοπολεμική λογοτεχνία σημαντική απήχηση είχε μόνο ο υπερρεαλισμός. Ο ντανταϊσμός την εποχή αυτή ήταν ήδη ξεπερασμένο φαινόμενο και ο φουτουρισμός εκπροσωπήθηκε σχεδόν αποκλειστικά από τα έργα του Νικήτα Ράντου, ποιητή της αριστερής παράταξης που επηρεάστηκε από το έργο του Ρώσου φουτουριστή Βλαντίμιρ Μαγιακόφσκι και του Σεργκέι Αϊζενστάιν. Ο Ράντος γράφει σε ελεύθερο στίχο και ασχολείται με νέα θεματική: λατρεία της μηχανής, μεγάλα πλήθη και θόρυβος της πόλης. Τα νέα φουτουριστικά θέματα συνδυάζονται με το κοινωνικο-πολιτικό στοιχείο, π.χ. το ποίημα *Το τραγούδι των λιμενικών έργων* της πρώτης συλλογής του *Ποιήματα* (1932) με τις εικόνες από την σκληρή ζωή των λιμενικών εργατών φανερώνει την πολιτική του τοποθέτηση.⁷

Ο υπερρεαλισμός εισάγεται στην ελληνική λογοτεχνία με την έκδοση της πρώτης συλλογής του Ανδρέα Εμπειρικού *Ύψικάμυνος*. Τα ιδιαίτερα συμφραζόμενα στα οποία αναπτύσσεται καθορίζουν μερικά ειδικά, βασικά στοιχεία του:⁸

- καινούρια προσέγγιση του γλωσσικού ζητήματος, ελεύθερη χρήση όλων των επιπέδων της ελληνικής γλώσσας (Κάλβος, Καβάφης).
- αξιολόγηση ευρείας λογοτεχνικής παράδοσης (εκτός από το Σολωμό και Παλαμά επίσης Κάλβος, Παπαρρηγόπουλος κ.α.).
- μη συμβατική προσέγγιση παλαιών λογοτεχνικών ειδών (ιστοριογραφία).
- απολιτικός χαρακτήρας.
- έλλειψη θεωρητικών κειμένων.⁹

Η τσεχική μεσοπολεμική ποίηση

Όσον αφορά την πρωτοπορία στα τσεχικά συμφραζόμενα στη δεκαετία του '20 παρατηρούμε περιορισμένες εκδηλώσεις του ντανταϊσμού, όπως ήταν οι προκλητικές «βραδιές του νταντά» Γερμανών ντανταϊστών στην Πράγα, διάφορες εκδόσεις, παραστάσεις του *Απελευθερωμένου Θεάτρου* (*Osvobozené divadlo*) και επίσης τα πρώιμα ποιήματα του František Halas. Την ανάπτυξη αυτού του πρωτοποριακού κινήματος στην Τσεχία την εμπόδιζε και ο ποιητισμός, ένα ιδιαίτερο τοπικό κίνημα με πολλά κοινά στοιχεία με τον ντανταϊσμό και

7 Σκαρτσή (2006: 65–66).

8 Βλ. Χρυσανθόπουλος (2012: 85–110).

9 Μία από τις εξαιρέσεις είναι η διάλεξη με θέμα τον υπερρεαλισμό που είχε ο Εμπειρικός τον Ιανουάριο του 1935 στη *Δέσχη Καλλιτεχνών* και που εκδόθηκε μόλις το 2009 με τον τίτλο *Περί σουρρεαλισμού η διάλεξη του 1935 του Ανδρέα Εμπειρικού* με εισαγωγή-επιμέλεια του Γιώργη Γιατρομανωλάκη. Βλ. Γιατρομανωλάκης (2009).

τον υπερρεαλισμό. Ο ποιητισμός αρνήθηκε τη μηδενιστική τάση του ντανταϊσμού και ανέπτυξε δικά του χαρακτηριστικά που μερικά από αυτά είναι κοινά για όλες τις πρωτοπορίες: αίτημα «Η Ποίηση να γίνει Πράξη», συγχώνευση εικαστικών τεχνών και λογοτεχνίας, κοινωνικοπολιτικός χαρακτήρας. Και για τους Τσέχους συγγραφείς ο ποιητισμός δεν είναι απλώς ένα καλλιτεχνικό κίνημα, αλλά *modus vivendi*, όπως αναφέρει ο Karel Teige στο μανιφέστο του ποιητισμού.¹⁰

Μερικά τυπολογικά χαρακτηριστικά που αναφέρω είναι κοινά με τα υπερρεαλιστικά, άλλα είναι ειδικά για αυτό το κίνημα:

- ο στόχος να καταργηθεί η αιτιότητα της εμπειρικής πραγματικότητας.
- αποσπασματικές εικόνες με αυτόνομα ανεξάρτητα στοιχεία που δεν επιτρέπουν την ύπαρξη μιας κεντρικής θεματικής βάσης.
- από τον υπερρεαλισμό ο ποιητισμός διαφέρει στην έμφαση που δίνει στο ρόλο των αισθήσεων: στην ποίηση είναι πάντα αισθητή η παρουσία του υποκειμένου και η άμεση αντίληψη του έξω κόσμου μέσω αισθήσεων.
- η προσήλωση στο αντικείμενο προσιτό μέσω αισθήσεων συνδεδεμένων με την παιδική αντίληψη που είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του ρεύματος (αντίθετα το υπερρεαλιστικό αντικείμενο βρίσκεται στον χρονότοπο εκτός της παραδοσιακής λογικής).
- γλωσσικά παιχνίδια και μία οπτικιστική στάση προς τον έξω κόσμο.
- όπως και ο υπερρεαλισμός έτσι και ο ποιητισμός ενδιαφέρεται για την ψυχανάλυση του Φρόιντ και το όνειρο – πηγή μεταφορικών εικόνων.

Χαρακτηριστικά στοιχεία αυτόματης γραφής

Η αυτόματη γραφή είναι μέθοδος που αποσκοπεί στην κατάργηση των συνόρων ανάμεσα στο ασυνείδητο και το συνειδητό και στην επικοινωνία μεταξύ αυτών των δύο επιπέδων, αναζητάει τη σύνδεση του υποκειμένου με το συλλογικό ασυνείδητο, καταργεί τη διάκριση ανάμεσα στο όνειρο και την εγρήγορση και δημιουργεί καινούρια υπερπραγματικότητα που συμπεριλαμβάνει όλες τις διαστάσεις του ανθρώπινου νου. Μαζί με άλλες μεθόδους και μέσα, όπως είναι η περιγραφή ονείρων και καταστάσεων ύπνωσης, ποιήματα και εικόνες με στοιχεία του τυχαίου και του θαυμαστού, μεταφορικές εικόνες βασισμένες σε αντιπαράθεσεις, μαύρο χιούμορ κ.α., η αυτόματη γραφή αποβλέπει στην ανατροπή της συμβατικής σκέψης, την υπονόμηση παραδοσιακών αξιών και την απελευθέρωση των καταπιεσμένων επιθυμιών. Όπως ανέφερε ο Μπρετόν στο πρώτο μανιφέστο του κινήματος, η αυτόματη γραφή δεν λαμβάνει υπόψη κριτήρια αισθητικά και ηθικά, καταργεί τον έλεγχο λογικής και το υποκείμενο γίνεται απλώς μέσο καταγραφής της λειτουργίας του υποσυνειδήτου.¹¹

Ο Μπρετόν δεν θεωρούσε την αυτόματη γραφή μέθοδο τέχνης, αλλά τρόπο διερεύνησης του ανθρώπινου νου βασισμένη στη θεωρία του Φρόιντ για τη δομή του υποσυνειδήτου, που

10 Teige (1924: 197–204).

11 Bigsby (1972: 42).

διαίρεται σε τρία μέρη – το εκείνο, το εγώ και το υπερεγώ, για τον ρόλο των ονείρων και των ελεύθερων συνειρημών.

Στα κείμενα του ελληνικού και τσεχικού μεσοπολεμικού υπερρεαλισμού θα παρακολουθήσω τα εξής χαρακτηριστικά της αυτόματης γραφής:

– έλλειψη συνειδητής δημιουργίας και προσπάθεια του υποκειμένου για αυθόρμητη αντανάκλαση του υποσυνειδήτου.

– πεζολογικός χαρακτήρας των κειμένων που προκύπτει από το ανωτέρω. Χαρακτηριστικό στοιχείο (πεζός λόγος ή πεζό ποίημα).

– άψογη σύνταξη (ο Μπρετόν στο πρώτο μανιφέστο υπογραμμίζει την ομαλή ροή του λόγου, ανώμαλη σύνταξη δε θα επέτρεπε την αδιάκοπη ροή του υποσυνειδήτου).

– θεματική ετερογένεια: όπως και το όνειρο, το κείμενο αυτόματης γραφής είναι συμβολική έκφραση των βιωμάτων της ημέρας που μόλις πέρασε με στοιχεία από πιο παλιές αναμνήσεις (π.χ. από παιδική ηλικία).¹²

Η αυτόματη γραφή στην Ύψικαμίνο

1/ Παραδειγματικές σχέσεις

Η συλλογή πεζόμορφων ποιημάτων *Ύψικαμίνο*ς του Α. Εμπειρικού θεωρείται η πρώτη έκφραση υπερρεαλιστικής ποίησης και η μόνη περίπτωση χρήσης αυτόματης γραφής στην ελληνική μεσοπολεμική λογοτεχνία.¹³ Εκδόθηκε το 1935 και τα 250 αντίτυπα εξαντλήθηκαν, εφόσον θεωρήθηκε έργο σκανδαλώδες γραμμένο από έναν παράφρονα, όπως ανέφερε ο συγγραφέας.¹⁴ Με τη δεύτερη ποιητική συλλογή *Ένδοχώρα* ο Εμπειρικός καθιέρωσε το αναγνωστικό κοινό, όταν συνδύασε τον υπερρεαλισμό με παραδοσιακές προσεγγίσεις και αντί για την αρχαΐζουσα γλώσσα της πρώτης συλλογής χρησιμοποίησε τη δημοτική.

Αν και τα ποιήματα της *Ύψικαμίνο*υ διαφέρουν όσον αφορά τη δυνατότητα της ερμηνείας τους,¹⁵ ένα βασικό μέρος από αυτά μετά από απλή ανάγνωση δίνει την εντύπωση ακατανόητων κειμένων που απαιτούν κάποια ερμηνευτική μέθοδο. Για τη διερεύνηση των κειμένων της *Ύψικαμίνο*υ αποφάσισα να χρησιμοποιήσω τη μέθοδο της ανάλυσης των παραδειγματικών σχέσεων των σημείων κειμένου που αποτελεί μέθοδος κατάλληλη για ανάλυση ερμητικών κειμένων όπως αυτών της πρώτης ελληνικής υπερρεαλιστικής συλλογής.¹⁶ Οι παραδειγματικές και οι συνταγματικές σχέσεις ορίστηκαν από τον Ferdinand de Saussure στο *Course de linguistique générale* (1916) και αναπτύχθηκαν από άλλους γλωσσολόγους όπως π.χ. τον Roman Jakobson στο *Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic*

12 Alexandrian (1974: 133–148).

13 Βλ. π.χ. Χρυσανθόπουλος (2012: 122) και Βουτουρής (1997: 117).

14 Σκαρπαλέζου (1967: 15).

15 Βλ. Γιατρομανωλάκης (2003: 43–75).

16 Ανάλυση με βάση τις παραδειγματικές σειρές προτείνει και ο Βουτουρής (1997: 117).

Disturbances.¹⁷ Οι παραδειγματικές σχέσεις είναι σχέσεις γλωσσικής μονάδας με άλλες μονάδες με βάση την ομοιότητα (ή την αντίθεσή) τους στον άξονα επιλογής, δηλαδή δεν προκύπτουν από την συνεφάνισή τους στο λόγο αλλά επιλέγονται σύμφωνα με τη μνημονική, «συνειρμική» σύνδεσή τους και επομένως πρόκειται για σχέσεις εν τη απουσία (*in absentia*). Στη σύνδεση αυτή βασίζεται και το φαινόμενο της μεταφοράς, σύμφωνα με το οποίο το ένα μέλος της παραδειγματικής σειράς αντικαθίσταται από άλλο, ισοδύναμο.

Επέλεξα ως ερμηνευτικό εργαλείο την παραδειγματική (κάθετη) ανάλυση με σκοπό τον ορισμό των δεσποζουσών ισοτοπιών βάσει της θεωρίας που στο πλαίσιο της ερμηνευτικής σημειωτικής ανέπτυξε ο A. J. Greimas στο *Semantique structurale: recherche de methode* (1966) και που αποτέλεσμά της είναι η διευκρίνιση των θεματικών επιλογών του ποιητή.¹⁸

Η παραδειγματική ανάλυση βασίστηκε σε δύο «ερμητικά» ποιήματα της Ύψικαμίνου:

Κύκλωπες και καταστήματα

Ἡ λύσις τῆς λυπομανίας περιέχει τὴν κόπωσιν τῶν κλυδωνισμῶν τοῦ παγωμένου φρέατος. Σύμπασα ἢ διαστολή τῆς ἀναστηλώσεως τῶν ὀρθίων καμῆλων ἐπὶ τοῦ εἶδους τῆς φωτιᾶς πὸν ὄλοι μας προτιμοῦμε συγκατανεῦει ὡς περικοπή τῶν βραχυτέρων σηματοφόρων τῆς ἀνοιξέως. Ἐδῶ περαστικά σαλπίσματα τῶν βρῦχων γυναικῶν ἐκεῖ σημάδια στὰ μάγουλα τῶν ἡμιγύμων γυναικῶν πὸν μᾶς προσμένουν ἀντὶ βοῆς τῶν χήρων ἐρπετῶν. Κάτω ἀπὸ τοὺς κλώνους τῶν ὑπερωκεανίων σιμὰ σὲ μᾶς θὰ λογισθοῦν ὡς σαλιμπάγκοι οἱ χορτοφάγοι ἵππεις καὶ θὰ συρρέουν ὡς ροπὴ τοῦ πρακτικοῦ σαρακηνοῦ τὰ κρῦσταλλά του καὶ τὰ δέρματα τῶν ἀχλαδιῶν πὸν προτιμοῦν τὴν στύσι τοῦ πέους ἀπὸ τὰ σύννεφα τῆς νηνεμίας πλαγίων δρόμων χημικῆς ἀναιρέσεως καὶ ἀνευρέσεως κόπων καὶ κοσμημάτων.¹⁹

Στέλνω

Ἀπὸ σιμάλο καὶ ἀπὸ χάλυβα τὰ κύτταρα τῆς ἀνείπωτης μάξης ἐν μέσω λόχμης δροσερῆς καταγωγῆς γυνῆς σὰν γνήσιον ἀναπαλμοῦ χτυποῦν τὰ κρηπιδώματα. Λευκὴ καὶ κάποτε πρὸς τὸ κίτρινο λάμπει λαμπρὰ ἢ σφενδόνη. Ὅρουμαρδὸς σὰν γλοιώδης μαρμαρυγὴ κυκλοφορεῖ μέσα στοὺς λαχανόκηπους τοῦ κυλινδρικοῦ κατευνασμοῦ μιᾶς ἀλησμόνητης παιδίσκης. Καὶ ὅμως καὶ ὅμως. Τὰ ραπίσματα τοῦ πολιοῦ στρατάρχου τῶν κρωγμῶν τῆς ἄνευ τέλους νύχτας κατέπεσαν στὴν εἴσοδο τῆς συμπαθέστατης σφενδόνης. Γιατὶ λοιπὸν οἱ σερμαριγῆς ἀφοῦ πέσανε τὰ θρόψαλλα τῆς ἀνερουσᾶς δὲν ἐφρτουν ἀφοῦ πέσανε τὰ κρηπιδώματα μέσ' στοὺς ἀντανασταῆρες τους μὲ λεμονιᾶς πὸν ἀνθοῦν γιὰ πάντοτε τὸν χρόνο;²⁰

17 Το κείμενο εκδόθηκε το 1956 ως δεύτερο κεφάλαιο του *Fundamentals of Language*. Βλ. Jakobson – Halle (2010: 67–96).

18 Βλ. Greimas (1986: 188).

19 Εμπειρικός (1991: 12).

20 Εμπειρικός (1991: 43).

Στα ποιήματα της Ύψικαμίνο μπορούμε να θεωρήσουμε σχεδόν όλα τα λεξήματα φορείς σημασίας, τα περισσότερα είναι ουσιαστικά ή επίθετα. Η παραδειγματική ανάλυση είχε ως αποτέλεσμα την κατάταξη των λεξημάτων των ποιημάτων στα εξής ταξήματα:

Τάξημα 1: κατάσταση απελπισίας, απραξίας, κινδύνου που αναζητεί αλλαγή, διάλυση του παλιού κόσμου (π.χ. *ή λυπομανία, ή άνευ τέλους νύχτα*).

Τάξημα 2: αρνητικά πρόσωπα (*αί χήραι έρπετών, ό πολίος στρατάρχης*).

Τάξημα 3: στροφή προς το θετικό μέλλον (*ή αναστήλωση, ή λύσις τής λυπομανίας*), καταστροφή του παλιού κόσμου (*ή σφενδόνη, τὰ θρύψαλλα*).

Τάξημα 4: σεξουαλική πράξη (*ή κόπωσις τών κλυδωνισμών, ή στύση*).

Τάξημα 5: το ανθρώπινο σώμα, γεννητικά όργανα που συνήθως παρουσιάζονται ως ψυχαναλυτικά σύμβολα του Φρόιντ (*τò φρέαρ, ό κλώνος, το ύπερωκεάνιο, ή λεμονιά*).

Τάξημα 6α (*Κύκλωπες*): θετικά πρόσωπα (*ό σαλτιμπάγκος, ό πρακτικός σαρακηνός*) που σχετίζονται με τις έννοιες του θαυμαστού, με την αναζήτηση και ανεύρεση των κρυμμένων θησαυρών του υποσυνείδητου και επίσης με τις έννοιες της ανεξαρτησίας και της ελευθερίας.

Τάξημα 6β (*Στέλινο*): οικοδομική ύλη που επίσης είναι μέσο της ανανέωσης (*ό χάλυβας, τὰ κύτταρα*).

Τάξημα 7: φως, λάμψη, λαμπερά αντικείμενα που αναφέρονται στις έννοιες του θαύματος και έκπληξης (*τὰ κρύσταλλα, τὰ κοσμήματα, ή μαρμαρυγή*).

Το ποιητικό υποκείμενο δηλώνεται στο ποίημα *Κύκλωπες* με τις αντωνυμίες *όλοι μας* με τις οποίες ο Εμπειρικός τονίζει ότι η ανανέωση δεν είναι θέμα απλώς προσωπικό, αλλά αφορά την ανθρωπότητα γενικά.

Ο ορισμός των ταξημάτων οδηγεί στη διευκρίνιση δύο βασικών «ιδεολογικών» ισοτοπιών:

– η ήττα του παλιού κόσμου: ταξήματα που σχετίζονται με την περιγραφή του παλιού κόσμου και της διάλυσής του μέσω διάφορων ατόμων και αντικειμένων.

– η νίκη του νέου κόσμου: ταξήματα που αναφέρονται στην αλλαγή και έκπληξη, στην ανεύρεση θησαυρών και ιδιαίτερα στη σεξουαλική πράξη που παίζει ρόλο τελετής η οποία επιφέρει τη στροφή προς το θετικό μέλλον.

2/ Περιγραφή του λεξιλογίου

Με την ισοτοπία της νίκης του νέου κόσμου συνήθως συνδέεται η εικόνα της γυναίκας που στο έργο του Εμπειρικού παίρνει διάφορες μορφές, ιδίως νέας γυναίκας ή γυναίκας-παιδιού: *ή δεσποινίς, ή παιδίσκη, ή κόρη, ή παρθένα*. Ο Εμπειρικός ως ψυχαναλυτής έντονα χρησιμοποίησε τη συμβολική του Φρόιντ, η γυναίκα εμφανίζεται ως θάλασσα, πέλαγος ή λίμνη, ως καράβι (*ή φρεγάδα, τò ύπερωκεάνιο, τò δικάταρτο, τò τρικάταρτο*) ή ως χώρος με καθορισμένα όρια (*ό κήπος, ό μπαξές*). Τα γεννητικά της όργανα αναφέρονται κυριολεκτικά ή μεταφορικά (*τò φρέαρ, τò ποτήρι, τò συρτάρι*).

Ο άντρας επίσης εμφανίζεται ως νεαρός: *ό νέος, ό νεαρός, ό γυιός*, αλλά και με εμφανή σεξουαλική αναφορά: *ό κοπηλάτης, ό ίππεύς*. Συχνά συναντάμε και σύμβολα γεννητικού

οργάνου όπως ο κλώνος, ή στήλη κτλ. Το αρσενικό στοιχείο, όπως και το θηλυκό, εκφράζεται συχνά με τη συμβολική του ύδατος που όμως αυτή τη φορά ρέει ή αναβλύζει: τὸ ποτάμι, ὁ καταρράκτης, ὁ πίδαξ.

Γενικά στην ποίηση του Εμπειρικού είναι σημαντική η συμβολική των στοιχείων της φύσης. Το νερό αναφέρεται στο θηλυκό ή αρσενικό στοιχείο, ο άνεμος και η φωτιά φέρνουν αλλαγή και συμμετέχουν στην κατάργηση του παλιού κόσμου.²¹

3/ Η υπερρεαλιστική μεταφορά στην Ύψικάμινο

Από τις παραδειγματικές σειρές, δηλαδή από τις λεξικές μονάδες προσερχόμαστε στο επίπεδο του κειμένου, δηλαδή στις συνταγματικές σειρές βάσει των οποίων ο συγγραφέας πλήρως αξιοποιεί τις δυνατότητες της γλώσσας, την αρχή της πολυσημίας και την τροπική χρήση των λέξεων.

Η μεταφορά είναι το κατεξοχήν υπερρεαλιστικό σχήμα λόγου και, όπως ανέδειξαν ο Lakoff και ο Johnson, δεν είναι μόνο γλωσσικό φαινόμενο, αλλά είναι βασική νοητική λειτουργία, διαμέσου της οποίας κατανοούμε τον κόσμο και συλλαμβάνουμε τις αφηρημένες έννοιες.²²

Η υπερρεαλιστική μεταφορά βασίζεται σε δύο ή περισσότερα στοιχεία που είναι αντιφατικά και σύμφωνα με τη συμβατική λογική δε συνδυάζονται, δηλαδή η αρχή της δεν είναι η αναλογία, αλλά η αντίφαση και η απόκλιση.

Σύμφωνα με την τυπολογία της μεταφοράς, που πρότεινε η Anna Balakian²³ βάσει του πρώτου *Μανιφέστου του υπερρεαλισμού* και διάφορων υπερρεαλιστικών κειμένων, διευκρινίζουμε στην *Ύψικάμινο* τις εξής κατηγορίες μεταφοράς:

1. Μεταφορά που αντλείται από έντονη απόκλιση και αντίφαση των στοιχείων:

Αυτή η μεταφορά στον Εμπειρικό εμφανίζεται σποραδικά, περισσότερο παρατηρούμε μεταφορά όπου τα δύο στοιχεία δεν συσχετίζονται βάσει της συμβατικής λογικής, αλλά ούτε αποτελούν αντίφαση:

στέαρ τῆς κυπελλοφόρου ἀμάξης (9, 3–4)²⁴
τὸ ἄγαλμα τῆς γαλήνης τῶν ματιῶν τῆς (10, 9)
ὁ κοπετὸς τῶν μικρῶν δενδρυλλίων (11, 6)
κύματα τῆς κρεμαστῆς πολιτείας (56, 1–2)
ἡ γαλάζια γάτα τοῦ θυρωροῦ (58, 5)
ὁ δικηγόρος τῶν δρυμῶν (74, 1)

21 Βλ. Saunier (2001: 11–12).

22 Lakoff – Johnson (1980).

23 Balakian (1972: 140–169).

24 Οι αριθμοί δηλώνουν σελίδα και σειρά ποιήματος της έκδοσης Εμπειρικός (1991).

Οι μεταφορές αυτές είναι ασυνήθιστες, ανανεώνουν τη χρήση της γλώσσας:

οί προσευχόμενοι υάκινθοι (63, 14–15)
τυραννίδα τῶν ἀπορρώγων βράχων (11, 2)
νά σκοτώσουν τὴν σιγή (10, 7)
τὸ πένθος τῶν κίτρινων κυμάτων (27, 2)

Αλλά βρίσκουμε και μεταφορές συμβατικές που ανάμεσα στο κείμενο, το οποίο συνεχώς μετατρέπει τον ορίζοντα των προσδοκιῶν του αναγνώστη, είναι πιο χτυπητές και εντυπωσιακές:

τὸ σιγαλὸ τραγοῦδι τῶν κυμάτων (54, 1–2)
ἡ βρῦση τῶν μαλλιῶν σὰν θάλασσα (54, 2)
τὰ βελοῦδα τῆς παραλίας (75, 6)

Συναντάμε και στερεότυπες μεταφορές που σε αντιπαράθεση με την υπερρεαλιστική μεταφορά αποτελοῦν κωμικό στοιχείο και μέσο με το οποίο ο ποιητὴς καταδικάζει τις συμβάσεις και τα στερεότυπα και τη φθορὰ της ποιητικῆς γλώσσας:

κρατεῖ τοὺς ἔχθρικούς στόλους ἐμπρὸς στὰ τείχη τῆς καρδιάς μου (71)
Ἡ κόρη ποὺ ἀγάπησε τὴν χόανη μπορεῖ νὰ διανοίξῃ τοὺς πάγους τῆς καρδιάς τῶν χρεοπιστώσεων (74)

2. Εικόνα που σε αφηρημένη ἔννοια αποδίδει ιδιότητες ἔννοιας συγκεκριμένης και αντίθετα: Αυτό το εἶδος μεταφοράς αποτελεῖ γνώρισμα και της συμβολιστικῆς ποίησης και ἐπίσης μεγάλο μέρος της υπερρεαλιστικῆς μεταφοράς:

δυτικὴ παλάμη (9, 8)
ἡ απαίτησις τῶν κρίνων (13, 6–7)
κρατοῦσε στὰ χέρια της τὸ ἀνάβλεμά της (10, 10)

3. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ὅρους της εικόνας εἶναι κρυμμένος:

Πρόκειται για τη μεταφορά *in absentia*, που ο ἕνας ὅρος της δεν εἶναι παρὼν (σε σύγκριση με την μεταφορά *in praesentia*) και που βασίζεται στην αναπαραγωγικὴ λειτουργία του νου και απαιτεῖ την ενεργὴ συνεισφορά και την ερμηνευτικὴ ικανότητα του αναγνώστη.²⁵ Ἀρκητὲς ἀπὸ τις μεταφορές του Εμπειρικού εἶναι *in absentia*, ἀλλὰ με τη γνώση των ισοτοπιῶν ο αναγνώστης ἀνετα βρίσκει τον ὄρο που λείπει. Στὴν ἐπόμενη περίπτωση πρόκειται για ἀρσενικά γεννητικά ὄργανα:

οί προσευχόμενοι υάκινθοι (63, 14–15)

25 Rastier (2001: 160–161, 114).

Η εξής σύνθετη μεταφορά αναφέρεται στον παλιό κόσμο:

Στήν ἄσπιλη στήν ἀκραιφνή μανία τῶν ἀστέρων σέρνεται τὸ βῆμα μιᾶς ψυχῆς μὲ μάτια χαῦνα καὶ μ' ἄετοὺς συσπειρωμένους στὰ πολυτάραχα φουσιήματα τῆς σμίλης. (44)

Ὅσον αφορά τη μορφολογία της μεταφοράς της Ἰψικαμίνου, τη συναντάμε σε μορφή απλῶν συνάψεων ουσιαστικού και επιθέτου που ὅμως συνήθως αποτελεί μέρος μιας σύνθετης μεταφοράς, συχνά βασισμένης σε δομή στην οποία το ένα ουσιαστικό προσδιορίζεται από ένα ἄλλο σε γενική πτώση. «Η πυκνή συντακτική δόμηση των διάφορων ονομαστικών στοιχείων ἔχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ποιημάτων, όπου η συσσώρευση πληροφοριῶν με τη μορφή ἐπᾶλληλων και ἀλλεπᾶλληλων φράσεων, συχνά δυσχεραίνει την ερμηνεία.»²⁶

Η αυτόματη γραφή στον Απόλυτο νεκροθάφτη

Ὅπως αναφέρει ο Jan Mukařovský, υπάρχει ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στο ποιητιστικό και στο υπερρεαλιστικό ἔργο του Νέζβαλ. Τα πρώτα ἔργα του που ἐντάσσονται στο κίνημα του ποιητισμοῦ αποτελούνταν από ἀτέλειωτη ἀλληλουχία εικόνων, που η μία δειξόδου στην ἐπόμενη με αποτέλεσμα την ἐντύπωση μαγικῶν μεταμορφώσεων, γεγονός που προϋπόθετε ἀπλή παρατακτική συντακτική δομή. Χαρακτηριστικά στοιχεία του υπερρεαλιστικοῦ ἔργου του Νέζβαλ είναι σύμφωνα με τον Mukařovský η ἀκατάστατη ἀλληλουχία και περίπλοκη σύνταξη.²⁷

Η ἀλλαγὴ προκύπτει ἀπὸ την ἀνατροπὴ του σκοποῦ του ποιητῆ, στη δεκαετία του '30 στόχος του δεν είναι πια να μαγέψει τον ἀναγνώστη με εὐφάνταστους συνδυασμούς, ποιητικὸ ρυθμὸ και να του δείξει τη θετική πλευρὰ της ζωῆς, ἀντίθετα, ο υπερρεαλιστικὸς Νέζβαλ θέλει να διαταράξει τον ἀναγνώστη, να τον ἀναγκάσει να ἀπορρίψει τη συμβατική ἀποψη ζωῆς και να του δείξει ἕνα καινούριο κόσμο στον οποίο δεν υπάρχει διαφορά ἀνάμεσα στην ἐσωτερική και ἐξωτερική πραγματικότητα. Η σύνδεση με την προηγούμενη δημιουργική φάση δηλώνεται με το γεγονός πως η υπερπραγματικότητα του Νέζβαλ ἔχει ἕνα ἀρκετὰ συγκεκριμένο χαρακτήρα, ἰδιαίτερα στην τρίτη υπερρεαλιστική συλλογὴ του ο συγγραφέας ἐστιάζει στη συστηματικὴ περιγραφή ἀντικειμένων καθημερινῆς χρήσης και στην τοποθέτησή τους σε ἀσυνήθιστα και ἀπροσδόκητα συμπραζόμενα, τεχνική που οδηγεί στην κατάργηση των ορίων ἀνάμεσα στους δύο κόσμους. Η μετάβαση ἀπὸ τον ποιητισμὸ στον υπερρεαλισμὸ κορυφώνεται στη συλλογὴ *Απόλυτος νεκροθάφτης*.

1/ Η υπερρεαλιστικὴ μεταφορά στον *Απόλυτο νεκροθάφτη*

Οι περισσότερες μεταφορές του Νέζβαλ βασίζονται στο συχτηρισμὸ δύο λογικά ἀσύνδετων στοιχείων, οι συνδυασμοὶ αυτοὶ δεν είναι ἀντιφατικοί, ἀλλὰ ἀπροσδόκητοι:

²⁶ Καραντζή (1995: 532).

²⁷ Mukařovský (1982: 660–679).

Αυτόματη γραφή στην Ύψικάμνο του Εμπειρικού και στον Απόλυτο νεκροθάφτη του Νέζβαλ

Spatřil svou hlavu / [...] / vyplivovat / mračno křepelek (15, 10)²⁸

Είδε το κεφάλι του / [...] / να φτύνει / σύννεφο από πέρδικες

V té době / Tvořil jeho krk / Svazeček havanských doutníků (15, 18–20)

Την εποχή εκείνη / Ο λαιμός του αποτελούσε / Πακέτο πούρων Αβάνας

Ο συνδυασμός αφηρημένων και συγκεκριμένων εννοιών αποτελεί και στον Νέζβαλ βασική τεχνική:

Chtěl by je rozdraviti / Vsunout jim do ruky roupeř soumraku (13, 1)

Θα ήθελε να τους χαιρετήσει / Να τους δώσει στο χέρι το πούπουλο του λυκόφωτος

Βρίσκουμε και συμβατικές μεταφορές ή μεταφορές που με την αναφορά τους στον ποιητισμό θυμίζουν την πρώην δημιουργική περίοδο του ποιητή. Μερικές στερεότυπες μεταφορές έχουν ειρωνική απόχρωση:

Láska / Veliké umění / Kterému je nutno se učit / Po celý život (19, 8–11)

Η αγάπη / Υψηλή τέχνη / Που πρέπει να τη μαθαίνουμε / Όλη τη ζωή μας

Slunce je jeho každodenní lékař (25, 13)

Ο ήλιος είναι ο καθημερινός του γιατρός

Η μεταφορές του Νέζβαλ έχουν συνήθως μορφή *in praesentia*:

Hlava / Kaktus / Pokrývaly jej bodliny / Drásavých myšlenek (14, 15–18)

Το κεφάλι / Κάκτος / Γεμάτο αγκάθια / Σπαραχτικών σκέψεων

2/ Θεματική και λεξιλόγιο

Ο Vratislav Effenberger σε μία μελέτη του κατηγορήσε τον Νέζβαλ για κενή μίμηση της παρανοϊκής κριτικής μεθόδου του Νταλί που θεωρεί την αυτόματη γραφή ως παθητική μέθοδο.²⁹ Η μέθοδος του Νταλί βασίζεται στην ερμηνεία παραληρηματικών φαινομένων, δηλαδή πραγματικών ή ψεύτικων αναμνήσεων και γεγονότων ή παραισθήσεων, που από τη μια πλευρά προϋποθέτει αυθορμητισμό, ενώ από την άλλη κριτική αποστασιοποίηση και ικανότητα συστηματοποίησης.³⁰ Με αυτήν τη μέθοδο συνδέεται και η έννοια του υπερρεαλιστικού αντικειμένου, δηλαδή του αντικειμένου που ξεφεύγει από τα συνηθισμένα πλαίσια

28 Οι αριθμοί αναφέρονται στη σελίδα και στο στίχο. Nezval (1937).

29 Effenberger (1969: 252–263).

30 Nádorníková (1999: 120).

και το σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκε. Η γνωριμία με τη μέθοδο του Νταλί υποστήριξε την προσήλωση του Νέζβαλ στο αντικείμενο και στις λεπτομερείς περιγραφές του.

Κοινό στοιχείο των ποιημάτων της συλλογής *Ο απόλυτος νεκροθάφτης* είναι η αποκαλυπτική ατμόσφαιρα, οι σεξουαλικοί υπαινιγμοί και οι περιγραφές αντικειμένων καθημερινής χρήσης, τοποθετημένων σε παράλογες μεταφορικές εικόνες:

*A tak se stalo
Že večernice
Přítisknutá k okennímu sklu
Jak zvědavé oko
Pojala do sebe hrot
Velikého mánutí šídlem
Večernice
Okno vypráchnuté (66, 10–16)*

*Και έτσι έγινε
Πως η Σελήνη
Προσκολλημένη στο τζάμι του παραθύρου
Σαν ένα μάτι περίεργο
Δέχτηκε μέσα της την αιχμή
Της κίνησης του χεριού με το βελόνι
Σελήνη
Μάτι τρυπημένο*

Τα αντικείμενα που εμφανίζονται στη συλλογή ανήκουν στο καθημερινό, οικείο περιβάλλον του σπιτιού ή συνδέονται με τη ζωή στο χωριό και δηλώνουν τη θητεία του Νέζβαλ στον ποιητισμό. Τα πρόσωπα επίσης σχετίζονται με την εστίαση στο χωριάτικο περιβάλλον ή με διάφορες τέχνες, ο χαρακτήρας τους όμως είναι συμβολικός με αναφορές στο σεξουαλικό και κοινωνικοπολιτικό επίπεδο (ο σιδεράς, ο οργωτής). Από την εποχή του ποιητισμού ακόμα αλλά και στην αναλυόμενη συλλογή συναντάμε μαγικά, παραμυθένια πρόσωπα (η μάγισσα, ο ιππότης) αυτή τη φορά όμως με τονισμένη τη μυστήρια και θαυματουργή ατμόσφαιρα. Έντονη είναι η παρουσία ατόμων-φαντασμάτων, αλλοιωμένων ή ακρωτηριασμένων σωμάτων.

Οι χωριάτικες και οικιακές εργασίες διαδραματίζονται συχνά σε πνιγηρή ατμόσφαιρα χωρίς παρουσία ανθρώπων.

Συμπέρασμα

Ως βασικό χαρακτηριστικό της αυτόματης γραφής ανέφερα τον πεζόμορφο χαρακτήρα του έργου, την άφηση σύνταξης και ιδιαίτερα, σύμφωνα με τις απόψεις του S. Alexandrian, τη θεματική ετερογένεια κειμένων που αντανάχλα τα βιώματα της περασμένης μέρας και πιο

μακρινών αναμνήσεων και που είναι γνώρισμα έλλειψης συνειδητής δημιουργίας. Η πεζή μορφή και η άφογη σύνταξη του Εμπειρικού ανταποκρίνονται στα πρώτα αιτήματα. Όσον αφορά τη θεματική ετερογένεια, η ανάλυση των παραδειγματικών σχέσεων δύο επιλεγμένων κειμένων της Ύψικάμινου οδήγησε στην ανίχνευση των κεντρικών ισοτοπιών που με την εφαρμογή σε άλλα ερμητικά κείμενα της συλλογής αποδεικνύει μία σταθερή θεματική: κατάργηση του παλιού κόσμου της ερωτικής στέρησης και νίκη του νέου κόσμου της ερωτικής ελευθερίας που μετωπιακά αντιπροσωπεύει την ελευθερία σε ένα ευρύ επίπεδο: η ερωτική απελευθέρωση προϋποθέτει την ελεύθερη έκφραση του ανθρώπινου υποσυνείδητου και επομένως τις προσδοκώμενες ανατροπές της συμβατικής λογικής. Ο Εμπειρικός ως ψυχαναλυτής χρησιμοποιεί σε υψηλό βαθμό τα σύμβολα του Φρόιντ που μαζί με τις σύνθετες περιπλοκές μεταφορές, βασισμένες στην ένωση στοιχείων από διαφορετικά σημασιακά επίπεδα, επιφέρουν στον απροετοίμαστο αναγνώστη την εντύπωση ενός ακατανόητου ερμητικού κειμένου που όμως είναι αποτέλεσμα μιας συνειδητής ενέργειας του ποιητή.

Παρομοίως και ο Νέζβαλ αξιοποιεί τα διδάγματα του ποιητισμού και παρατηρούμε επίσης μία λογική και συστηματική τάση προς την αφομοίωση της παρανοϊκής κριτικής μεθόδου του Νταλί, όταν με ένα σύντομο πυκνό πεζόμορφο στίχο περιγράφει άτομα-φαντάσματα και σώματα διαμορφωμένα και ακρωτηριασμένα. Συνηθισμένα καθημερινά αντικείμενα, που συμμετείχαν στο αισιόδοξο και οικείο κλίμα του ποιητισμού, εδώ γίνονται μέρος των εφιαλτικών εικόνων. Και τα ποιήματα του Νέζβαλ έχουν μία σταθερή θεματική και δηλώνουν σκόπιμη αξιοποίηση διάφορων ποιητικών τεχνικών.

Στην περίπτωση του Εμπειρικού, όπως και του Νέζβαλ, παρακολουθούμε μία συνειδητή προσέγγιση και αξιοποίηση των υπερρεαλιστικών μεθόδων και περισσότερο μία έλλογη μίμηση της μεθόδου της αυτόματης γραφής που από τους Γάλλους οπαδούς του κινήματος είχε ήδη αντικατασταθεί με άλλους τρόπους υπερρεαλιστικής έκφρασης.

Βιβλιογραφία

- Βάρναλης, Κ. 1958. *Αισθητικά – Κριτικά Β'*. Αθήνα.
- Βουτουρής, Ρ. 1997. *Η συνοχή του τοπίου*. Αθήνα.
- Γαραντούδης, Ε. 2010. Ο ποιητής Ουράνης από τη σημερινή σκοπιά, *Νέα Εστία* 167/1831, 464–487.
- Γιατρομανωλάκης, Γ. 2003. *Ανδρέας Εμπειρικός. Ο ποιητής του έρωτα και του νόστου*. Αθήνα.
- Γιατρομανωλάκης, Γ. (επιμ.) 2009. *Περί σουρρεαλισμού η διάλεξη του 1935 του Ανδρέα Εμπειρικού*. Αθήνα.
- Εμπειρικός, Α. 1991. *Ύψικάμινος*. Αθήνα.
- Καραντζής, Χ. 1995. Η σύνθετη ονοματική φράση στην Ύψικάμινο και στην Ενδοχώρα του Α. Εμπειρικού. In *Studies in Greek Linguistics 15 (Proceedings of the 15th Annual Meeting of the Department of Linguistics, Faculty of Philosophy, Aristotle University of Thessaloniki, 11–14 May 1994)*. Θεσσαλονίκη, 530–541.

- Σκαρπαλέζου, Α. 1967. Συνέντευξη με τον Ανδρέα Εμπειρίκο, *Ηριδανός* 4, 15.
- Σκαρτσή, Ξ. 2006. Η καθολική επανάσταση του Νικόλαου Κάλα, *Μαντατοφόρος* 35, 65–66.
- Φιλύρας, Ρ. 1999. Ποιήματα και πεζά. In Γ. Δάλλας (επιμ.), *Ρώμος Φιλύρας: Μια παρουσίαση από τον Γιάννη Δάλλα*. Αθήνα, 25–71.
- Χρυσανθόπουλος, Μ. 2012. *Ο Ελληνικός υπερρεαλισμός και η κατασκευή της παράδοσης*. Αθήνα.
- Alexandrian, S. 1974. *Le surrealisme et le reve*. Paris.
- Balakian, A. 1972. *Surrealism. The road to the absolute*. Chicago.
- Biggsby, C. W. E. 1972. *Dada & surrealism*. London.
- Effenberger, V. 1969. Tragédie básníka Vítězslava Nezvala. In V. Effenberger (ed.), *Realita a poesie*. Praha, 252–263.
- Greimas, A. J. 1986. *Semantique structurale: recherche de methode*. Paris.
- Jakobson, R. – Halle, M. 2010. *Fundamentals of Language*. New York.
- Jauss, H. R. 1982. *Toward an Aesthetic of Reception*. Minnesota.
- Lakoff, G. – Johnson, M. 1980. *Metaphors We Live by*. Chicago.
- Mukařovský, J. 1982. Sémantický rozbor básnického díla. Nezvalův Absolutní hrobař. In *Jan Mukařovský. Studie z poetiky*. Praha, 660–679.
- Nadvorníková, A. 1999. *K surrealismu*. Praha.
- Nezval, V. 1937. *Absolutní hrobař*. Praha.
- Rastier, F. 2001. *Arts et sciences du texte*. Paris.
- Saunier, G. 2001. *Ανδρέας Εμπειρίκος. Μυθολογία και ποιητική*, μεταφ. Α. Σιδερά. Αθήνα.
- Teige, K. 1924. Poetismus, *Host* 3, 197–204.

Η διδασκαλία της Νεοελληνικής γλώσσας στους φιλολόγους και μη φιλολόγους στο Τμήμα Κλασικών Σπουδών στο Βrno¹

Jana Holíčková

Η διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας στο Τμήμα Κλασικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Masaryk του Βrno ξεκίνησε το 1993, οπότε και ιδρύθηκε ο κλάδος Νεοελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία. Στις αρχές οι τότε διδάσκοντες αντιμετώπιζαν πολλά προβλήματα, κυρίως εξαιτίας της έλλειψης εκπαιδευτικού υλικού. Στη δεκαετία του '90 δημιουργήθηκε, χάρη στην προσπάθεια της καθηγήτριας Růžena Dostálová και της dr. Aikaterini Franc-Sgourdeou, ένα σημαντικό διδακτικό βιβλίο – *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Γλώσσα (Základní kurz novořeckého jazyka)*,² το οποίο χρησιμοποιείται στη διδασκαλία μέχρι και σήμερα.

Τον τελευταίο καιρό οι διδάσκοντες του Τμήματος καταφέρνουν και ξεπερνούν το εμπόδιο της έλλειψης εκπαιδευτικού υλικού. Αξιοποιούν ιδιαίτερα την πληροφορική, που τους δίνει την ευκαιρία να ενσωματώνουν στη διδασκαλία το μοντέλο της ηλεκτρονικής εκπαίδευσης. Πιστεύω ότι έτσι η εκμάθηση της γλώσσας γίνεται περισσότερο ποικίλη και διασκεδαστική. Το Τμήμα μας απέκτησε χρηματική ενίσχυση από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο μέσω δύο προγραμμάτων.³ Χάρη σ' αυτό δημιουργήθηκε μοντέρνο εκπαιδευτικό υλικό για μερικά μαθήματα.

Διδασκαλία της νέας ελληνικής γλώσσας

Η διδασκαλία της Νέας Ελληνικής Γλώσσας στο Τμήμα Κλασικών Σπουδών πραγματοποιείται σε τρία επίπεδα – διδασκαλία φοιτητών του κλάδου Νεοελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία, διδασκαλία φοιτητών του κλάδου Μεσογειακές Σπουδές, που ιδρύθηκε πρόσφατα, και διδασκαλία των βραδινών μαθημάτων της Νεοελληνικής για το ευρύ κοινό.⁴ Μέχρι

1 Το παρόν άρθρο είναι μια τροποποιημένη και συντομευμένη μορφή της ανακοίνωσής μου στο IV. Διεθνές Τσεχο-νοτιοσλαβικό Συνέδριο με ονομασία *Η διδασκαλία των Νοτιοσλαβικών γλωσσών και λογοτεχνιών στη σημερινή Ευρώπη (IV. mezinárodní česko-jihoslovenská konference: Výtuka jihoslovanských jazyků a literatur v dnešní Evropě)* το οποίο έλαβε μέρος στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Μάσαρνκ στο Μπρνο από τις 30 Μαΐου μέχρι την 1^η Ιουνίου 2013. Η τσεχική μορφή της ανακοίνωσης θα δημοσιευτεί στα πρακτικά του εν λόγω συνεδρίου.

2 Dostálová – Franc-Sgourdeou (2000, 2004²).

3 *Innovation of the Curriculum of the Department of Classical Studies of the Faculty of Arts of Masaryk University* (Reg. Nr. CZ.1.07/2.2.00/15.0227) και *Faculty of Arts as Centre of Excellence in Education: Complex Innovation of Study Programmes and Fields at FF MU with Regard to the Requirements of the Knowledge Economy* (FIFA, Reg. Nr. CZ.1.07/2.2.00/28.0228).

4 Περισσότερες λεπτομέρειες σε: www.phil.muni.cz/wuks.

το ακαδημαϊκό έτος 2012/2013 το Τμήμα εξασφάλισε και μαθήματα ελληνικών για τους φοιτητές των *Βαλκανικών Σπουδών*.⁵

1/ Νεοελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία

Ο προπτυχιακός κύκλος σπουδών εστιάζει στη διδασκαλία της γλώσσας. Σ' αυτόν εγγράφονται συνήθως φοιτητές που η γνώση της Νεοελληνικής τους είναι ελάχιστη ή συχνά απύρακτη, άρα η διδασκαλία ξεκινάει βασικά από την αρχή. Όπως ανέφερα παραπάνω, το κύριο εκπαιδευτικό υλικό είναι το εγχειρίδιο *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Γλώσσα* που είναι σχεδιασμένο με παραδοσιακό τρόπο και παρέχει μια εκτενή σύνοψη της νεοελληνικής γραμματικής, συμπεριλαμβανομένων και των στοιχειωδών αναφορών στη σύνταξη. Οι φοιτητές στα πρώτα δύο έτη των σπουδών τους, παρακολουθώντας τα μαθήματα της *Νεοελληνικής γραμματικής I-IV*, αναμένεται να φτάσουν στο γλωσσικό επίπεδο B2. Στο τελευταίο έτος των προπτυχιακών σπουδών διδάσκονται το *Συντακτικό της Νέας Ελληνικής*. Το μάθημα *Νεοελληνική γραμματική I-IV* το συνοδεύουν οι *Ασκήσεις με λέκτορα I-VI* οι οποίες στοχεύουν στην κατανόηση και παραγωγή προφορικού λόγου. Τα υποχρεωτικά μαθήματα συνοδεύονται με προαιρετικά σεμινάρια, π.χ. *Ερμηνευτικό σεμινάριο για τους προπτυχιακούς φοιτητές*, *Ανάγνωση ελληνικών κειμένων ή Ελληνική ορθογραφία*.

2/ Μεσογειακές Σπουδές

Οι προπτυχιακοί φοιτητές των *Μεσογειακών Σπουδών* υποχρεούνται να φοιτήσουν τέσσερα εξάμηνα νεοελληνικής γραμματικής. Μέχρι το ακαδημαϊκό έτος 2012/2013 χρησιμοποιούνταν για τη διδασκαλία το βιβλίο *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Γλώσσα*, δηλαδή το προσδοκώμενο γλωσσικό επίπεδο των αποφοίτων ήταν B2. Επειδή όμως οι *Μεσογειακές Σπουδές* είναι, σε σχέση με τη *Νεοελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία*, ένας ευρύτερα σχεδιασμένος κλάδος, αποφασίστηκε το περιεχόμενο αυτών των σεμιναρίων να απλοποιηθεί. Οι φοιτητές των *Μεσογειακών Σπουδών* μαθαίνουν εκτός της Νεοελληνικής ακόμη μία από τις Νεολατινικές γλώσσες και συγχρόνως εγγράφονται σε υποχρεωτικά σεμινάρια Λατινικών και Αρχαίων Ελληνικών.

Από το ακαδημαϊκό έτος 2013/2014 η νεοελληνική γραμματική δεν διδάσκεται από το εγχειρίδιο *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Γλώσσα*, αλλά χρησιμοποιούνται τα βιβλία *Ελληνικά Α'* (γλωσσικό επίπεδο A1 + A2) και *Ελληνικά Β'* (γλωσσικό επίπεδο B1). Πρόκειται για μοντέρνο διδακτικό υλικό ελληνικής παραγωγής. Τα σεμινάρια εστιάζουν, εκτός από τη γραμματική, ιδιαίτερα στην κατανόηση και παραγωγή γραπτού και προφορικού λόγου. Ο στόχος αυτής της αλλαγής είναι αφενός να διαχωριστούν οι απαιτήσεις που θέτονται στο

5 Τα μαθήματα αυτά ανέλαβε από φέτος ο απόφοιτος της *Νεοελληνικής και Βαλκανικής Φιλολογίας* και υποψήφιος διδάκτορας στις *Βαλκανικές Σπουδές*, ο κ. Martin Surovéak.

6 Σιμόπουλος – Παθιάκη – Κανελλοπούλου – Παυλοπούλου (2010).

7 Παθιάκη – Σιμόπουλος – Τουρλής (2012).

γλωσσικό επίπεδο των φοιτητών της *Νεοελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας* και των φοιτητών των *Μεσογειακών Σπουδών*, αφητέρου να συγκλίνει το περιεχόμενο του σεμιναρίου με τις Νεολατινικές γλώσσες.

Η διδασκαλία της Νεοελληνικής Γλώσσας και στους δύο προαναφερθέντες κλάδους συμπληρώνεται φυσικά με πολλά άλλα προσιτά εγχειρίδια. Κανένα από αυτά δεν είναι δίγλωσσο (ελληνο-τσέχικο), πρόκειται αποκλειστικά για ελληνικά διδακτικά βιβλία για εκμάθηση της ελληνικής ως ξένης γλώσσας. Το μειονέκτημά τους όμως είναι το παλαιότερο έτος έκδοσης.⁸

3/ Βραδινά μαθήματα Νεοελληνικών για το κοινό

Το *Τμήμα Κλασικών Σπουδών* προσφέρει από το 1992 μαθήματα Νεοελληνικών για το κοινό. Τα μαθήματα χωρίζονται σε τέσσερα γλωσσικά επίπεδα και τη διδασκαλία εξασφαλίζουν οι λέκτορες του *Τμήματος Κλασικών Σπουδών*. Τα μαθήματα εστιάζουν ιδιαίτερα στην κατανόηση και παραγωγή προφορικού λόγου, κατανόηση γραπτού λόγου και στον εμπλουτισμό του λεξιλογίου. Συγχρόνως οι σπουδαστές αποκτούν πληροφορίες για τον ελληνικό πολιτισμό και την ιστορία.

Ο εκσυγχρονισμός των μαθημάτων

Από το 2010 πραγματοποιείται στο *Τμήμα Κλασικών Σπουδών* εκσυγχρονισμός μερικών μαθημάτων. Το *Πανεπιστήμιο Μάσαρχ* προσφέρει δύο πλατφόρμες ηλεκτρονικής εκπαίδευσης – *Odronědníky* και ELF. Η πλατφόρμα *Odronědníky* βρίσκεται στο Πληροφοριακό σύστημα του *Πανεπιστημίου Μάσαρχ*.⁹ Είναι ένα είδος e-learning, ένα σύστημα που επιτρέπει δημιουργία ποικίλων ασκήσεων, π.χ. σωστό ή λάθος, βρέστε τη σωστή απάντηση, συμπληρώστε το κενό με τη σωστή λέξη, μεταφράστε κ.ά.

Το σύστημα ELF¹⁰ (E-learning στη *Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Μάσαρχ*) είναι μια πλατφόρμα που χρησιμεύει αποκλειστικά στη δημιουργία και ηλεκτρονική έκδοση online μαθημάτων. Οι καθηγητές στα online μαθήματά τους μπορούν να δημοσιεύουν εγχειρίδια, online παρουσιάσεις, ηχογραφήσεις, μαγνητοσκοπήσεις, να δημιουργούν λεξικά, διάφορου είδους online ασκήσεις και να ιδρύουν ανοιχτές συζητήσεις. Συγχρόνως έχουν τη δυνατότητα να εξετάζουν τους φοιτητές online.

1/ Πρόγραμμα OP Education for Competitiveness (ECOP), Innovation of the Curriculum of the Department of Classical Studies of the Faculty of Arts of Masaryk University

Χάρη στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα ECOP ανανεώθηκε το διδακτικό υλικό για τα έξι σεμινάρια των *Ασκήσεων με λέκτορα I–VI*. Η ανανέωση αυτού του μαθήματος πραγματοποιήθηκε

8 Π.χ. Αρβανιτάκης – Αρβανιτάκη (2002, 2003a, 2003^b). Βαλσαμάκη – Βογιατζίδου – Γιώγα κ.ά. (2005⁵).

9 Βλ. www.is.muni.cz.

10 Βλ. <https://elf.phil.muni.cz/elf2/>.

από τις 10 Οκτωβρίου 2010 μέχρι τις 31 Αυγούστου 2013. Κατ' αυτήν τη χρονική διάρκεια δημιουργήθηκαν νέα σύγχρονα κείμενα τα οποία συμπληρώνονται με διάφορου είδους ασκήσεις και ένα βιβλίο δραστηριοτήτων. Όλα αυτά είναι διαθέσιμα στους φοιτητές μέσω του Πληροφοριακού συστήματος του Πανεπιστημίου μας.

Χάρη στη χρηματοδότηση του ECOP δημιουργήθηκαν επίσης τρία καινούρια μαθήματα για φοιτητές του προπτυχιακού και του μεταπτυχιακού προγράμματος – *Νεοελληνική διαλεκτολογία, Σεμινάριο Λογοτεχνίας και Μετάφρασης και το μάθημα Τοπογραφία της Αρχαίας Ελλάδας*.

2/ Πρόγραμμα OP Education for Competitiveness (ECOP), Faculty of Arts as Centre of Excellence in Education: Complex Innovation of Study Programmes and Fields at FF MU with Regard to the Requirements of the Knowledge Economy (FIFA)

Το πρόγραμμα FIFA πραγματοποιείται στα έτη 2012–2015. Εντός του πλαισίου αυτού του προγράμματος ανανεώνονται τρία μαθήματα – *Νεοελληνική γραμματική I–II για τους φοιτητές της Νεοελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας και Νεοελληνική γραμματική I για τους φοιτητές των Μεσογειακών Σπουδών*.

Από το χειμερινό εξάμηνο 2012 οι φοιτητές της *Νεοελληνικής γραμματικής I* έχουν πρόσβαση στην πλατφόρμα ELF όπου μπορούν να εξασκηθούν στη γραμματική και στην κατανόηση και παραγωγή γραπτού λόγου χρησιμοποιώντας το λεξιλόγιο που διδάσκεται στα μαθήματα της *Νεοελληνικής γραμματικής*. Κάθε μάθημα περιλαμβάνει δραστηριότητες διάφορων τύπων, π.χ. οι φοιτητές συμπληρώνουν στις προτάσεις ουσιαστικά, επίθετα, ρήματα, αντωνυμίες κτλ. στο σωστό τύπο, μεταφράζουν σύντομες προτάσεις, διαβάζουν ένα κείμενο και έπειτα απαντούν σε ερωτήσεις κ.ά. Η συμπλήρωση όλων αυτών των υποχρεωτικών ασκήσεων είναι συγχρόνως μία από τις προϋποθέσεις για την επιτυχή αποφοίτηση του μαθήματος.

Στο χειμερινό εξάμηνο 2013 δημιουργήθηκε και ελληνο-τσεχικό λεξικό και περίληψη νεοελληνικής γραμματικής με τσεχικά σχόλια για το βιβλίο *Ελληνικά Α'* το οποίο έχει γίνει το κύριο εκπαιδευτικό υλικό για τους φοιτητές των *Μεσογειακών Σπουδών*.

3/ Πρόγραμμα GLOSSA

Η GLOSSA¹¹ είναι ένα ξεχωριστό πρόγραμμα που ξεκίνησε το 2009 και χρηματοδοτήθηκε από το πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης *Δια Βίου Μάθηση*. Στοιχείει στην προώθηση μαθημάτων και διδακτικού υλικού για προχωρημένο γλωσσικό επίπεδο (Γ1 και Γ2). Πρωταρχικά δεν απευθύνεται στους φοιτητές των Πανεπιστημίων αλλά προσφέρεται σε όλους όσοι θέλουν να βελτιώσουν τις γνώσεις τους.

11 Περισσότερες λεπτομέρειες σε: www.ellinikiglossa.eu/index.php?lang=cs.

Ο στόχος του προγράμματος είναι ανάπτυξη online περιεχομένου για εκμάθηση γλωσσών για προχωρημένους μαθητές και για αυτοδιδασκαλία σε online περιβάλλοντα. Η πλατφόρμα αυτή περιλαμβάνει θεωρία, κείμενα, ασκήσεις, γραμματική και πολιτισμικά στοιχεία.

Στο πρόγραμμα GLOSSA συνεργάστηκε μία από τους λέκτορες του Τμήματος Κλασικών Σπουδών, η κ. Simone Sumelidu. Γι' αυτό ξεκινώντας από το χειμερινό εξάμηνο 2013 μπορούν να λαμβάνουν μέρος σ' αυτό το πρόγραμμα πέντε μεταπτυχιακοί φοιτητές μας δωρεάν.

Με την αξιοποίηση των προαναφερθέντων προγραμμάτων προσπαθεί το διδακτικό προσωπικό του Τμήματος να επιτύχει τους κύριους στόχους – να εστιάζει στις ξεχωριστές ανάγκες και δυνατότητες των φοιτητών διαφορετικών τομέων (των φοιτητών της Νεοελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας, των Μεσογειακών Σπουδών και των μαθημάτων για το ευρύ κοινό), να ανανεώνει τα μαθήματα, να βελτιώνει το διδακτικό υλικό, να χρησιμοποιεί μοντέρνες μεθόδους διδασκαλίας και να δίνει στους φοιτητές ευκαιρία να αξιοποιούν την αυτοδιδασκαλία.

Βιβλιογραφία

- Αρβανιτάκης, Κ. – Αρβανιτάκη, Φ. 2002. *Επικοινωνήστε Ελληνικά 1*. Αθήνα.
- Αρβανιτάκης, Κ. – Αρβανιτάκη, Φ. 2003a. *Επικοινωνήστε Ελληνικά 2*. Αθήνα.
- Αρβανιτάκης, Κ. – Αρβανιτάκη, Φ. 2003^b. *Επικοινωνήστε Ελληνικά 3*. Αθήνα.
- Βαλασαμάκη, Φ. – Βογιατζίδου, Σ. – Γκιώγα, Δ. κ.ά. 2005⁵. *Τα Νέα Ελληνικά για Ξένους*. Θεσσαλονίκη.
- Παθιάκη, Ε. – Σιμόπουλος, Γ. – Τουρλής, Γ. 2012. *Ελληνικά Β' – Μέθοδος εκμάθησης της ελληνικής ως ξένης γλώσσας*. Αθήνα.
- Σιμόπουλος, Γ. – Παθιάκη, Ε. – Κανελλοπούλου, Ρ. – Παυλοπούλου, Α. 2010. *Ελληνικά Α' – Μέθοδος εκμάθησης της ελληνικής ως ξένης γλώσσας*. Αθήνα.
- Dostálová, R. – Franc-Sgourdeou, C. 2000 (2004²). *Základní kurz novořeckého jazyka (Εισαγωγή στη Νεοελληνική Γλώσσα)*. Brno (Praha, 2^η έκδοση).

Έφυγε από τη ζωή ο Κάρολος Τσίζεκ

Τις ημέρες που το περιοδικό μας ετοιμαζόταν για το τυπογραφείο ένα τηλεφώνημα από τη Θεσσαλονίκη μας μετέφερε τη δυσάρεστη είδηση: στις 14 Δεκεμβρίου 2013 πέθανε σε ηλικία 91 ετών ο Κάρολος Τσίζεκ. Θεωρήσαμε σκόπιμο να συμπληρώσουμε τη βιβλιοκριτική μας για τη συλλογή των αφηγημάτων του με ένα σύντομο βιογραφικό. Η συντακτική επιτροπή του περιοδικού Neograeca Bohemica και το Διοικητικό Συμβούλιο της Τσεχικής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών εκφράζουν τη θλίψη τους και τα βαθιά τους συλλυπητήρια στη σύντροφό του κ. Μαριέττα Καραγιάννη.

Ο Κάρολος Τσίζεκ, Τσέχος με καταγωγή από το Πράγατιτσε, γεννήθηκε το 1922 στην Μπρέσια της Ιταλίας, όπου οι γονείς του είχαν μεταναστεύσει για επαγγελματικούς λόγους. Το 1929 η οικογένεια Τσίζεκ εγκαταστάθηκε οριστικά στη Θεσσαλονίκη. Ο ίδιος φοίτησε στο *Ιταλικό Σχολείο* και στη συνέχεια στη *Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, όπου πήρε πτυχίο ιστορίας-αρχαιολογίας και κατόπιν ιταλικής φιλολογίας. Εκτός από τα τσεχικά, που ήταν η μητρική του γλώσσα, έμαθε από μικρός ιταλικά, ελληνικά, γαλλικά και αργότερα αγγλικά. Εργάστηκε ως καθηγητής ιταλικών, γραφίστας και μεταφραστής. Δίδαξε επίσης στο *Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας* του ΑΠΘ.

Καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του παρέμεινε ιδιαίτερα συνεσταλαμμένος και αδύρυντος. Αναδείχθηκε όμως σε μια εμβληματική φυσιογνωμία της πνευματικής ζωής της Θεσσαλονίκης από τα χρόνια της Κατοχής μέχρι τις μέρες μας. Εντάχθηκε στον κύκλο της παρέας του Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη και του ποιητή Ντίνου Χριστιανόπουλου. Στο κοινό της Θεσσαλονίκης θα μείνει γνωστός ως γραφίστας, ζωγράφος, δάσκαλος των ιταλικών, μεταφραστής και προς τη δύση της ζωής του, επίσης ποιητής και πεζογράφος.

Από το 1958 έως το 1983 ήταν ο καλλιτεχνικός υπεύθυνος του περιοδικού *Διαγώνιος* καθώς και του ομώνυμου εκδοτικού οίκου, όπου είχε την επιμέλεια των εξωφύλλων και της εσωτερικής διακόσμησης βιβλίων και περιοδικών. Το μεταφραστικό του έργο συνδέεται επίσης με το *Διαγώνιο* και τον *Κοχλία*, όπου παρουσίασε μεταφράσεις κυρίως από Τσέχους και Σλοβάκους ποιητές και λογοτέχνες. Τα τελευταία χρόνια άρχισε να δημοσιεύει σε διάφορα περιοδικά μικρά ποιήματα καθώς και πεζογραφήματα τα οποία αντλούσαν κυρίως από τη ζωή του στη Θεσσαλονίκη και τις εξελίξεις στην πρώην Τσεχοσλοβακία. Τα μεν ποιήματά του εκδόθηκαν το 2005 στη συλλογή *Στίχοι έρωτα και αγάπης*, ενώ τα αφηγήματά του εκδόθηκαν τον περσινό Απρίλιο από τις εκδόσεις *Κίχλη* (βλ. σχετ. τη βιβλιοκριτική που ακολουθεί).

Κωνσταντίνος Τσίβος

**Κάρολος Τσίζεκ. Η λιμνοθάλασσα της Γεωργικής Σχολής
και άλλες αφηγήσεις. Αθήνα: Κίχλη, 2013, 221 σελ.
ISBN 978-618-5004-07-1.**

Κωνσταντίνος Τσίβος

Ἐκπληξη προκαλεί το πλήθος των θετικῶν κριτικῶν που απέσπασε λίγο μετά τη δημοσίευσή του το βιβλίο του Καρόλου Τσίζεκ *Η λιμνοθάλασσα της Γεωργικής Σχολής και άλλες αφηγήσεις* από το μικρό εκδοτικό οἶκο Κίχλη (Απρίλιος 2013). Η έκπληξη είναι διπλή εάν σκεφτούμε ότι πρόκειται για την πρώτη – και για προφανείς λόγους και την τελευταία – έκδοση πεζογραφημάτων του ενενηντάχρονου Καρόλου Τσίζεκ, τον οποίο οι περισσότεροι κριτές συνηθίζουν να αποκαλούν πολυσχιδή καλλιτέχνη. Χαράκτης, ζωγράφος, επιμελητής εκδόσεων, μεταφραστής και, στη δύση του βίου του, ποιητής και συγγραφέας. Ο Κάρολος Τσίζεκ είχε δημοσιεύσει κατά το παρελθόν αρκετές μεταφράσεις Τσέχων ποιητῶν και συγγραφέων στα ελληνικά (μεταξύ αυτῶν ξεχωρίζει *Η γλυκιά συμφωνία της ποίησης του Γιάρουσλαβ Σάιφρτ*), τη δική του ποιητική συλλογή *Στίχοι έρωτα και αγάπης* (2005, εκδόσεις Μπιλιέτο), ενώ ορισμένα πεζογραφήματά του δημοσιεύτηκαν κατά καιρούς σε διάφορα λογοτεχνικά περιοδικά. Στο τελευταίο βιβλίο παρουσιάζονται ὅλες οι – κατ' ἐξοχήν αυτοβιογραφικές – αφηγήσεις του κατόπιν σχετικής πρωτοβουλίας του βιβλιοκριτικού Αλέξη Ζήρα, ο οποίος είχε την καλοσύνη να προσθέσει στο βιβλίο ένα μεστό και άκρως διαφωτιστικό επίμετρο.

Ο Κάρολος Τσίζεκ γεννήθηκε το 1922 στην πόλη Μπρέσια της Ιταλίας από Τσέχους γονείς που κατάγονταν από την περιοχή Πράχατιτσε της νοτιοδυτικής Τσεχίας. Το 1929 οι γονείς του ήρθαν στη Θεσσαλονίκη, όπου ο πατέρας του εργάστηκε ως μηχανικός στην καλτσοβιομηχανία ΓΕΚΑ των αδελφῶν Μοδιάνο. Ο Κάρολος Τσίζεκ στην εφηβική του ηλικία γνώρισε την πολυεθνική ακόμα Θεσσαλονίκη, φοίτησε στο *Ιταλικό Γυμνάσιο* της πόλης και συνδέθηκε στενά με συνομήλικους από την προπολεμικά εύρωστη εβραϊκή κοινότητα της πόλης. Σπούδασε ιστορία και αρχαιολογία και αργότερα ιταλική γλώσσα και λογοτεχνία στο *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο* της Θεσσαλονίκης. Την περίοδο του 2^{ου} Παγκόσμιου Πολέμου συνδέθηκε με τα «ιερά τέρατα» της συμπτωτεύουσας: τον Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη, με τον οποίο συνεργάστηκε στην έκδοση του ιστορικού περιοδικού *Κοχλίας* (1945–1948), τον συγγραφέα Γιώργο Ιωάννου και τον ποιητή Ντίνο Χριστιανόπουλο. Με τον τελευταίο συνεργάστηκε επί δεκαετίες στην έκδοση του περιοδικού *Διαγωνίος* (1958–1983) και των *Εκδόσεων της Διαγωνίου*, στις οποίες είχε την καλλιτεχνική επιμέλεια των βιβλίων.

Ο Κάρολος Τσίζεκ διατήρησε την τσεχοσλοβαϊκή υπηκοότητα μέχρι το 1987, ὁπότε και πολιτογραφήθηκε Ἕλληνας πολίτης, χωρίς να καταφέρει να επισκεφτεί τη χώρα καταγωγῆς του ούτε μία φορά μέχρι το τέλος του περασμένου αἰώνα. Πρώτη φορά ἦρθε στην Πράγα τον Μάιο του 2002 με πρόσκληση του τσεχικού *Υπουργείου Ἐξωτερικῶν*, προκειμένου να παραλάβει μια διάκριση που του απονεμήθηκε για τη συμβολή του στη διάδοση των τσεχικῶν γραμμάτων στην Ελλάδα.

Ρίχνοντας μια ματιά στην εργογραφία, και ειδικά στο μεταφραστικό έργο του κ. Τσίζεκ, μένουμε έκπληκτοι από την πυκνότητα και την ακρίβεια των πληροφοριών του για την πνευματική κίνηση στη μεταπολεμική Τσεχοσλοβακία. Αυτό το κατόρθωσε διατηρώντας μια πυκνή αλληλογραφία όχι μόνο με συγγενικά πρόσωπα, αλλά και με εξέχουσες πνευματικές προσωπικότητες, όπως π.χ. με τον συνομήλικό του ποιητή Γιαν Σκάτσελ. Από τα μέσα της δεκαετίας του '90 συνδέθηκε με τον Τσέχο ιστορικό Πάβελ Χράντετσνι (Γράντετσνι, όπως συνηθίζει να αποδίδει το όνομά του στα ελληνικά), ενώ άρχισε να αλληλογραφεί με τη γνωστή ελληνίστρια και βυζαντινολόγο Ρούζενα Ντοστάλοβα. Ο Κάρολος Τσίζεκ έφαχνε για καιρό να βρει στην Τσεχία κάποιους συνεργάτες, ικανούς να του εξηγήσουν ή να σχολιάσουν μεταφραστικούς γρίφους που γι' αυτόν έμειναν άλυτοι. Σε μια από τις επιστολές του αναφέρει χαρακτηριστικά: *Από καιρό προσπαθώ να βρω κάποιον να μου εξηγήσει δύο εκφράσεις του Σκάτσελ: τον τίτλο ενός ποιήματος, Tratidla και τον στίχο a vlí svathy budou za námi. Μήπως θα μπορούσατε εσείς να με βοηθήσετε; Στο τέλος της επιστολής ο κ. Τσίζεκ αναφέρει: Είχα μιαν ελπίδα να επισκεφτώ εφέτος την Βοημία, από την οποία απουσιάζω μια ζωή. Δεν τα κατάφερα. Πήγα μόνο στο Κόσιτσε, διότι δεν απείχε πολύ από το Μίσκολτς όπου έκανα μιαν έκθεση ζωγραφικής, σε πολύ φιλικό περιβάλλον. S krajanským pozdravem, όπως συνήθως γράφουν... Διόξ σας – Κάρολος Τσίζεκ.*

Οι αφηγήσεις του Καρόλου Τσίζεκ δεν αποτελούν μόνο μια σημαντική μαρτυρία για τη ζωή και την πνευματική ζωή στην προπολεμική και στη μεταπολεμική Θεσσαλονίκη, αλλά και μια μοναδική στο είδος της επισκόπηση της πορείας των ελληνο-τσεχοσλοβακικών σχέσεων, ειδικότερα κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, τότε που ο Τσίζεκ ως Τσεχοσλοβάκος υπήκοος θεωρούνταν ύποπτος όχι μόνο από τις ελληνικές Αρχές, αλλά και από τις τσεχοσλοβακικές υπηρεσίες και τους ίδιους τους συμπατριώτες του. Είναι χαρακτηριστικά αυτά που γράφει ο ίδιος στον επίλογο της αφήγησής του *Ο θείος Τσάις και το τέλος του συμπατριωτισμού* (σελ. 89–90): «Έτυχε να συναντήσω και άλλες φορές συμπατριώτες και συμπατριώτισσες, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Κανένας δεν έδειξε την παραμικρή προθυμία ν' ανταλλάξει μαζί μου έστω και δυο κουβέντες. Απεναντίας, έδειχναν συχνά ότι το απρόσμενο συναπάντημά μας, στην καλύτερη περίπτωση, δεν τους ήταν και τόσο ευχάριστο. Ακόμα κι όταν, για να διαλύσω την καχυποψία, τους τόνιζα ότι βρίσκομαι στην Ελλάδα από μικρό παιδί (οι πρόσφυγες ήταν εκείνοι που μπορούσαν να αποδειχθούν ακόμα και πράκτορες), παρέμειναν ασυγκίνητοι και ανέκφραστοι... Είχε περάσει, αν όχι για πάντα, τουλάχιστο για πολύν καιρό η χαρά της συνάντησης δυο συμπατριωτών σε μια ξένη χώρα.»

Στις αφηγήσεις του ο Κάρολος Τσίζεκ με έναν γλαφυρό αλλά αρκετά ρεαλιστικό και ιδιαίτερα προσωπικό τρόπο διηγείται τις μεγάλες στιγμές της Θεσσαλονίκης (τον αφανισμό της εβραϊκής κοινότητας, την Κατοχή και τον Εμφύλιο), αλλά και τα σημαντικά γεγονότα που συντάραξαν την Τσεχοσλοβακία: τη μετάβαση στον κομμουνισμό, την αιματηρή καταστολή της Άνοιξης της Πράγας, τη Βελούδινη Επανάσταση. Παράλληλα με αυτά ο Τσίζεκ παραθέτει σπάνιες πληροφορίες για τον Τσέχο εφευρέτη της προπέλας Γιόζεφ Ρεσλ, την ορθόδοξη μητρόπολη Κυρίλλου και Μεθοδίου στην Πράγα, τη γνωριμία του με τον γνωστό φωτογράφο Γιόζεφ Κόουντελκα. Παραθέτει επίσης χρήσιμες παρατηρήσεις για την

φωνητική μεταγραφή των τσεχικών ονομάτων στα ελληνικά. Ο Κάρολος Τσίζεκ επιμένει ότι το τσεχικό σύμφωνο *h* [h] πρέπει να αποδίδεται με το ελληνικό *γ* όπως στη μεταγραφή της τσεχικής πρωτεύουσας: *Praha* / Πράγα. Κατά τον κ. Τσίζεκ στα ελληνικά ο *Havel* θα πρέπει να αποδοθεί ως Γάβελ, ο *Hašek* ως Γάσεκ, ο *Hrabal* ως Γράμπαλ, ο *Hus* ως Γους κι ο *Hradešň* ως Γράντετσνι. Σε ό,τι αφορά το τσεχικό δίγραμμο σύμφωνο *ch* [x] αναφέρει ότι αυτό πρέπει να αποδίδεται ως χ. Παράδειγμα, το επίθετο του ηγέτη του Προτεκτοράτου Βοημίας και Μοραβίας *Hácha* το μεταγράφει στα ελληνικά ως Γάχα.

Αντί επιλόγου ας ανατρέξουμε στο επίμετρο του Αλέξη Ζήρα (σελ. 201–219), ο οποίος αποτιμώντας το βιβλίο του Τσίζεκ αναφέρει ότι στα πεζά του, «τουλάχιστον σε όσα ξεφεύγουν από τον χαρακτήρα της καταγραφής και ανοίγονται στην επικράτεια της μυθοπλασίας, οι συνειρμοί είναι συχνοί, οι αλλαγές στην οπτική και στη χρονική αλληλουχία το ίδιο, και επιπλέον αναδεικνύονται κάποια στοιχεία που αποτελούν τη λογοτεχνική του ιδιουσυχρασία. Λόγου χάριν, οι με οξύτατο χιούμορ παρατηρήσεις, οι δηκτικές συγκρίσεις και πνευματώδεις και στοχαστικές μεταφορές του.»

Εργογραφία

Μεταφράσεις έργων από τα τσεχικά

- Γίρζι Βολκρ. *Οκτώ ποιήματα* (ανάτυπο από το περιοδικό *Διαγώνιος*). Θεσσαλονίκη 1959.
Πετρ Μπέζρουτς. *Τραγούδια της Σιλεσίας* (ανάτυπο από το περιοδικό *Διαγώνιος*). Θεσσαλονίκη 1959.
Ίβαν Όλμπραχτ. *Ο θάνατος του ληστή Νικόλα Σούργαϊ* (απόσπασμα από μυθιστόρημα, ανάτυπο από το περιοδικό *Διαγώνιος*). Θεσσαλονίκη 1960.
Γιόζεφ Γόρα. *Πέντε ποιήματα* (ανάτυπο από το περιοδικό *Διαγώνιος*). Θεσσαλονίκη 1961.
Φράνια Σράμεκ. *Το φεγγάρι πάνω στον ποταμό* (απόσπασμα από θεατρικό έργο, ανάτυπο από το περιοδικό *Διαγώνιος*). Θεσσαλονίκη 1961.
Αδελφοί Τσάπεκ. *Από τη ζωή των εντόμων* (απόσπασμα από θεατρικό έργο, ανάτυπο από το περιοδικό *Διαγώνιος*). Θεσσαλονίκη 1962.
Ντάλιμπορ Πέσεκ. *Ακολουθώντας την συνταγή. Ποιήματα*. Μτφρ. Κ. Τσίζεκ – Μ. Καραγιάννη. Παιανία 2002.
Jaroslav Seifert. *Η γλυκιά συμφωνία της ποίησης. Επιλογή από το έργο του*. Αθήνα 2003.

Τεχνοκριτικά σημειώματα

- Ο ζωγράφος Τάκης Ιατρού* (ανάτυπο από το περιοδικό *Διαγώνιος*). Θεσσαλονίκη 1967.
Άγγελος Καλογερόπουλος (ανάτυπο από το περιοδικό *Διαγώνιος*). Θεσσαλονίκη 1967.
Τα ξυλόγλυπτα του Δημήτρη Αγοραστή (ανάτυπο από το περιοδικό *Διαγώνιος*). Θεσσαλονίκη 1969.

Ποιήματα

- Στίχοι έρωτα και αγάπης*. Αθήνα 2005.

**Γιάννης Μακριδάκης. Του Θεού το μάτι. Αθήνα:
Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2013, 144 σελ.
ISBN 978-960-05-1561-9.**

Βάσια Αρβανίτη

Πιστός στο ετήσιο εκδοτικό του ραντεβού, ο Γιάννης Μακριδάκης μας κερνάει και φέτος μια απολαυστική νουβέλα που διαβάζεται... μονορούφι. Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά. Ποιος είναι ο συγγραφέας; Σύμφωνα με το βιογραφικό που έχει αναρτήσει στο προσωπικό του ιστολόγιο,¹ ο Μακριδάκης γεννήθηκε το 1971 στη Χίο και σπούδασε μαθηματικά. Από το 1997, που ίδρυσε το Κέντρο Χιακών Μελετών με σκοπό την έρευνα, αρχειοθέτηση, μελέτη και διάδοση των τεκμηρίων της Χίου, οργάνωνε τα ερευνητικά και εκπαιδευτικά προγράμματα του Κέντρου, επιμελούνταν τις εκδόσεις του και διηύθυνε το τριμηνιαίο περιοδικό 'Πελινναίο' έως το 2011.

Στα λογοτεχνικά πράγματα εμφανίστηκε το 2008 με το βιβλίο του *Ανάμιση Ντενεκές*, ένα μυθιστόρημα-έκπληξη, που ξεφεύγει από τα γνωστά σχήματα της σύγχρονης εκδοτικής παραγωγής² και που κέρδισε κριτικούς και αναγνώστες, μεταφράστηκε δε και στα τούρκικα. Επιπλέον, ο Μακριδάκης είναι οικολόγος-ακτιβιστής και, παράλληλα με τις άλλες δράσεις που αναπτύσσει σε αυτό το επίπεδο, παρεμβαίνει συχνά πυκνά με κείμενά του στο διαδίκτυο και τον ημερήσιο τύπο. Εκεί, σχολιάζει καυστικά την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα και προτείνει τρόπους να βγει η Ελλάδα από την οικονομική κρίση.

Η φετινή του νουβέλα *Του Θεού το μάτι* αποτελεί την έβδομη μυθολογική του απόπειρα και εκδόθηκε το Φεβρουάριο του 2013 από τις εκδόσεις *Βιβλιοπωλείον της Εστίας*. Όπως και στις προηγούμενες του νουβέλες, έτσι και τώρα η αναφορά στα τεκταινόμενα της ελληνικής πολιτικής επικαιρότητας είναι σαφής και έντονη. Ο Θοδωρής, που όλοι τον γνωρίζουν με το παρατσούκλι Πεπόνας, αφηγείται στο Διομήδη πως, μ' αυτά και μ' αυτά, λίγο έλειψε να ξεχάσει να πάει να ψηφίσει στις τόσο κρίσιμες εκλογές που έγιναν στην Ελλάδα το Μάιο του 2012. Παραλίγο λοιπόν, να πάει ο ψήφος μου χαμένος, λέει χαρακτηριστικά ο Πεπόνας στο Διομήδη, ο οποίος παραμένει σιωπηλός αφού δεν είναι παρά το σκιάχτρο που ο ίδιος ο Πεπόνας με μεράκι φτιάχνει για το μούρι³ του.

Μονολογεί λοιπόν ο Θοδωρής-Πεπόνας, ο πρόωρα συνταξιοδοτημένος υπάλληλος δημόσιας υπηρεσίας που πια ασχολείται αποκλειστικά με το κτήμα του. Μέσα από το μονόλογό του προβάλλεται αριστοτεχνικά η πόλωση της ελληνικής κοινωνίας στις περσινές εκλογές αλλά και η νοστροπία των ανθρώπων απέναντι στην κρίση που μαστίζει τη χώρα. Γιατί ο πρωταγωνιστής μας, αμετανόητος «Πασόκος»,⁴ ήξερε τί θα ψηφίσει παρόλο που του έσουρναν όλοι

1 Βλ. www.yiannismakridakis.gr.

2 Οπισθόφυλλο του μυθιστορήματος *Ανάμιση Ντενεκές*.

3 Το κτήμα.

4 Χαρακτηρισμός για σκληροπυρηνικούς οπαδούς του ΠΑΣΟΚ, δηλωτικό μιας συγκεκριμένης νοστροπίας βολεμένου πολίτη.

οι άλλοι, μεταξύ των οποίων και η συμβία του. Αυτός δεν είναι αγάριστος, συλλογίζεται, σαν τους γύρω του που είχαν μεταστραφεί και του έλεγαν να ρίξει μαύρο. Αντίθετα, ευγνωμονεί εκείνους που δώσανε φαγάκι στον φτωχό να λιγδώσει τ' αντεράκι του. Αυτοί με βάλανε στη δουλειά, αυτοί με ζούσανε σε όλη μου τη ζωή, αυτοί μου βγάλανε το εφάπαξ και τη σύνταξη, δεν τα ξεχνάει αυτά ο Πεπόνας και δεν μπορεί να μην ψηφίσει και να λέει πως ψήφισε, γιατί πώς θα κρυφτεί από τα πουλιά: τα πουλιά είναι του Θεού το μάτι από πάνω μας, Διομήδη. Είναι η συνειδήσή μας τα πουλιά.

Από τη σχοινοστενή αφήγηση περνάνε διάφοροι χαρακτήρες που συναναστρέφεται ο πρωταγωνιστής. Η Ευθυμία, μια παλιά ιερόδουλη που την έχει ενοχλήσει ο διασυρμός των οροθετικών πρώην συναδέλφων της από τον τότε υπουργό υγείας (άλλο ένα σχόλιο στην επικαιρότητα), οι καθηγήτριες κόρες της συντρόφου του, οι «χρυσαιοφές», που ζουν στην Αθήνα και απολαμβάνουν κάθε καλοκαίρι την ραστώνη του νησιού και τα καλοδία της φύσης, αλλά και ο Κότσυφας, ένας αναρχικός που άφησε την πόλη, πήγε στο νησί και προσπαθεί καλλιεργώντας το κτήμα του να ξεφύγει από τα γρανάζια του συστήματος. Αυτόν τον τελευταίο ο Πεπόνας αρχικά τον συμπαθεί: Μου λεγε πως ήθελε να παράγει ο ίδιος το φαί του και να μην πληρώνει για να το βρρίσκει, αλλά πια τον κατηγορεί ότι στρέφει με την πολιτική του σκέψη και το διαδίκτυο τη συμβία του εναντίον του. Η σύντροφός του δεν ανέχεται ότι ο Πεπόνας δεν είναι αντιμνημονιακός⁵ σαν εκείνη και συνεχώς τον βρρίζει, γι' αυτό κι εκείνος την αποκαλεί κρυφά Νυφίτσα και έχει σταματήσει να της μιλάει. Παρατηρούμε, λοιπόν, μια μικρογραφία της κοινωνίας αλλά και πόσο βαθιά έχει διχάσει η κρίση μέχρι και την ίδια την ελληνική οικογένεια.

Μα ο Πεπόνας δεν είναι μόνο παραδοσιακός στο κόμμα που ψηφίζει, εξηγεί στον υπομονετικό ακροατή του, αλλά και στο είδος της γεωργίας που προτιμά. Είναι δηλαδή αγρότης-οικολόγος, χωρίς βέβαια ο ίδιος να το συνειδητοποιεί με αυτούς τους όρους. Το μούρκι του όπως και το παρατσούκλι του και τους σπόρους που καλλιεργεί στον κήπο του, τα έχει κληρονομήσει από τον πάππου του κι αυτός από τον δικό του παππού. Κατηγορεί δε τους συντοπίτες του ότι έχουν στραφεί στα υβρίδια για την ευκολία τους: Αυτά είναι που καταστρέφανε τη γεωργία, Διομήδη, αυτά τα υβρίδια. Και μάθανε όλοι εδώ πια να δουλεύουνε μόνο με τέτοια. Στο άψε σβήσε τα μάθανε, οι κερατάδες. Μόνο άμα είναι για ζημιά μαθαίνουνε στα γρήγορα. Άμα είναι για να μάθουνε κάτι χρήσιμο, σου λένε δεν μπορώ, το κεφάλι μου δεν χωρεί πια τίποτα μέσα. Στη ζημιά όμως, πρώτοι και καλύτεροι. Πιάσανε τα υβρίδια και παρατήσανε όλους τους σπόρους τους δικούς μας. Τους πετάξανε. Τους χάσανε. Πάνε αυτοί. Να 'ταν κι άλλοι. Και η βαθιά γνώση του για το πώς θα ευδοκιμήσει ο κήπος, διαμορφώνει και τις ιδέες του για το πώς πρέπει να λειτουργούν τα πράγματα: Για βάλε με τον νου σου να μείνει ακυβέρνητος ο μπαξές. Σε μια βδομάδα θα 'χει γίνει να σιχαινέσαι να τον βλέπεις. Τα χορτάρια θα πνίξουνε τα φυτό, ύστερα θα πιάσουνε να ξεραίνονται όλα μαζί, οι ποντικοί θα χορεύουνε μέσα, θα πλακώσουνε και οι όχεντρες⁶ ύστερα από τους

5 Νεολογισμός. Αυτός που δεν συμφωνεί με το μνημόνιο, δηλαδή τη δανειακή σύμβαση που σύναψε η ελληνική κυβέρνηση με την Τρόικα. Το αντίθετο είναι μνημονιακός.

6 Οχιές, είδος φιδιών.

ποντικούς και σιγά σιγά, άμα συνεχιστεί για πολύ αυτή η κατάσταση, το μούρκι θα γίνει ζούγκλα. Θα πιάσει ο γίγαντας να ρίχνει σπόρους και να φυτρώνουνε παντού δρυδάκια και σε δυο χειμώνες δεν θα μπορείς ούτε μέσα να μπεις ούτε απ' όξω να περάσεις. Τέλος οριστικό. Αυτά έχει η ακυβερνησία, Διομήδη. Έτσι θα την καταντήσουνε και την καφεερή την Ελλάδα μας.

Ο Πεπόνας δεν διαφέρει πολύ από τους ήρωες στα προηγούμενα βιβλία του Μακριδάκη. Απλός, λαϊκός, καθημερινός που ζει στην επαρχία, αλλά η ζωή του καθορίζεται από όσα διαδραματίζονται στο μεγάλο αστικό κέντρο και από όσα επιβάλει ο καπιταλισμός της παγκοσμιοποίησης. Στους στοχασμούς του ο Έλληνας αναγνώστης ίσως αναγνωρίσει, χαμογελώντας συνωμοτικά, το γονιό του, το θείο του, ένα συμπαθή γείτονα ή και – γιατί όχι – τον ίδιο του τον εαυτό, αν δεν φοβάται να το παραδεχτεί.

Η γλώσσα της νουβέλας είναι η ντοπιολαλιά της Χίου, μια γλώσσα ζωντανή και περιεκτική, σε πρώτο πρόσωπο και που σε συνδυασμό με την απουσία πλοκής μας θυμίζει, όχι άδικα, Παπαδιαμάντη. Η αρμονική σχέση της παράδοσης με τη φύση, η δημιουργική αυτάρκεια και η λιτή ζωή είναι τα πρότυπα που προβάλλονται ξανά και ξανά.

Ο συγγραφέας-αγρότης Γιάννης Μακριδάκης διαφέρει από τους σύγχρονους Έλληνες ομότεχνούς του και έχει καταφέρει να ξεχωρίσει με την αντισυμβατικότητά του. Κάποιοι τον χαρακτηρίζουν παλαικό, γραφικό βουκόλο και απλοϊκό, ενώ άλλοι αφιερώνουν διθυράμβους για το έργο και τη στάση του. Εκείνος ευχαριστεί, δεν καταδέχεται όμως τις υποψηφιότητες για βραβεία και σεμνά λέει ότι κάνει πολιτική λογοτεχνία. Το αναγνωστικό κοινό, σε πείσμα της εποχής, τον ανακάλυψε και του χάρισε αναπάντεχη εμπορική επιτυχία. Το πρώτο βήμα που μας προτείνει να κάνουμε για να βγούμε από την κρίση είναι να αλλάξει ο καθένας από εμάς τη θεώρησή του απέναντι στον εαυτό του και στις επιλογές του.⁷ Ίσως ακούγεται κλισέ, δεν είναι όμως εύκολο και σίγουρα από κάπου πρέπει να ξεκινήσουμε.

Καλή ανάγνωση.

Εργογραφία

Συρματένιοι, ξεσυρματένιοι· όλοι. Χιώτες πρόσφυγες και στρατιώτες στη Μέση Ανατολή: Αφηγήσεις 1941–1946. Χίος 2006, Αθήνα 2010².

10.516 μέρες: Ιστορία της νεοελληνικής Χίου: Πρώτη περίοδος 1912–1940. Χίος 2007 (ιστορικό αφήγημα).

Ανάμισης ντενεκές. Αθήνα 2008 (μυθιστόρημα).

Η δεξιά τσέπη του ράσου. Αθήνα 2009 (νουβέλα).

Ήλιος με δόντια. Αθήνα 2010 (μυθιστόρημα, το οποίο ανέβηκε στο θέατρο το 2012 σε σκηνοθεσία Βασίλη Βασιλάκη).

Λαγού μαλλί. Αθήνα 2010 (νουβέλα).

⁷ Από συνέντευξη του συγγραφέα στην εφημερίδα *Τα Νέα*, 29 Σεπτεμβρίου 2012 (Επίμονος συγγραφέας και αγρότης).

Νοπέ κνήηγ

Η άλωση της Κωσταντίας. Αθήνα 2011 (μυθιστόρημα, το οποίο ανέβηκε στο θέατρο το 2012 σε σκηνοθεσία Χρήστου Βαλαβανίδη).

Το ξουμί του πετεινού. Αθήνα 2012 (νουβέλα).

Του Θεού το μάτι. Αθήνα 2013 (νουβέλα).

NEOGRAECA BOHEMICA

**Přednášky
České společnosti novořeckých studií**

Redakce Kateřina Bočková Loudová, Markéta Kulhánková,
sazba z písma Old Standard Vít Boček.

Vydala Česká společnost novořeckých studií, o. s.

Arna Nováka 1, 602 00 Brno.

Vytiskl Tribun EU, s. r. o.,

Cejl 892/32, 602 00 Brno.

Náklad 160 výtisků.

Počet stran 72.

Brno 2013.

ISSN 1803-6414